

XIX ve XX. YÜZYILLARDA AZERBAJYCAN BİRİNCİ BÖLÜM

Türklerin ilk defa M.Ö. VII. yüzyılda yerleşmeye başladığı Azerbaycan bugün "**Azerbaycan Türk lehçesi ile konuşan Türklerin ülkesi**" manasına gelmektedir. Azerbaycan'ın tam bir Türk ülkesi hâline gelmesi Selçuklular zamanında olmuştur. Sultan Alparslan'ın 1071 senesinde Bizanslıları Malazgirt Meydan Muharebesinde yenmesinden sonra hem Azerbaycan hem de Anadolu birer Türk vatanı hâline gelmişlerdi. Orta Asya Türk ülkelerinin Moğol istilasına uğramasından sonra bazı Türk grupları Moğol hakimiyetini tanımadıkları için kitleler hâlinde Azerbaycan'a ve Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir. Bu bakımdan Azerbaycan, 900 yüzyıl önce Anadolu ile birlikte Oğuz İli'nin 24 boyu ve bu boyların oymakları tarafından bir "**Türk Yurdu**" hâline getirilmiştir. Azerbaycan Türkleri, Selçuklulardan sonra sırasıyla Moğollar ve Timurular idaresinde yaşamış, bu devrede Kara ve Ak Koyunlu Türkmenler devletlerini kurmuşlardır. Azerbaycan için Osmanlı - İran ve Rusya arasında uzun mücadeleler olmuştur. *Azerbaycan'ın stratejik olarak çok önemli bir mevkiye sahip olması, civar ülkelerin bu ülkenin topraklarında hakimiyet tesis etme mücadelelerinin ana gayesini teşkil etmiştir.* Dolayısı ile Azerbaycan, Çarlık Rusyası'nın sıcak denizlere inme siyaseti dahilinde önemli bir yer tutması nedeniyle, Rus, İran ve Osmanlı Devleti orduları arasındaki savaşlara sahne olmuştur. Bu savaşlardan, Azerbaycan Türkleri devamlı olarak acı çekmişler ve bir türlü huzur görmemişlerdir. Bu savaşlar, Azerbaycan Türklerindeki milli şuurun güçlenmesine neden olmuş, aynı zamanda da istiklal fikrinin de her türlü baskı ve engelleme metotlarına rağmen yaşatılmasında en büyük gücü teşkil etmiştir. Bugün **18 Ekim 1991**'de bağımsızlığına ulaşan AZERBAJYCAN CUMHURİYETİ'NİN temel kaynağını bu duygular meydana getirmektedir.

Ele aldığım konu, Azerbaycan Türkleri tarihinin en önemli ve "çileli" dönemi olan "**XIX ve XX. yüzyıllar**" dönemidir. Bu dönemlerin, siyasi tarihi, ayrıntılı bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır.

1. XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan'ın Siyasi Durumu

Rusya'nın Kafkasberisi'ni ele geçirmesinde ilk basamağı Gürcü Kralı İrakli'nin, Müslüman güçlere karşı himaye için, Rusya ile münasebetlerini arttırması ve neticesinde 1783 senesinde kendini II. Katerina'nın vassalı

Dursun ÇELİK

Ahmet Yesevi Ü. Sosyal Bilimler Enst. Araş. Gör.

olduğunu ilan etmesi teşkil etmiştir. 1775 senesinde Ağa Muhammet Şah (İran'daki Kaçar Hanedanının Lideri), Kafkasberisi'ni işgal edip, Tiflis'e girdiğinde Rusya, Gürcistan'ın yardımına geldi. 1801 senesinde Çar I. Pavel birkaç yıl önce imzalanan antlaşmayı ihlal ederek, Gürcistan'ı bir Rus eyaleti hâline getirdi. Esasında, Ruslar Kırım'ı Osmanlı Devletinden aldıktan sonra mutlaka Kafkasları da kontrolleri altına almak istiyorlardı. Bu isteklerini de Gürcistan'ı bir Rus eyaleti hâline getirmekle ortaya koymuşlardır.

Hanlıklar devrinde Azerbaycan'da yerli, bağımsız devlet dahilinde bir birlik geleneği yoktu. 18. asrın ikinci yarısında bu nevi bir hareket ancak hanlıkların birisinin genişlemesiyle doğdu. Bu, Kuba Hanlığı ve onun hakimi Feth Ali Han Azerbaycan'ın tümünü hakimiyeti altına almak istiyordu, dahası Azerbaycan'da temel olarak İran'a hükmeden Safevi Hanedanı'nın yaptığını tekrarlamak istiyordu. Neticede, 1784 senesinde Rusya'nın Türklere karşı Kafkas Dağları üzerinden harekete geçmesi ile, Feth Ali Han'ın planı tatbik edilemedi.

Osmanlı Devleti ile İran'ın dahili meşgalelerle uğraştığı bir devirde başlayan Rus işgali hem Azerbaycan Hanlıkları'nı ve hem de güvenceleri durumundaki iki Müslüman hükümeti gafil avlamıştır. Zira, Rus işgali küçük bir ordu ile olmasına rağmen oldukça hızlı ve başarılı bir şekilde gelişmiştir. Rusların ilk taarruz ettiği Azerbaycan Hanlığı **Gence** olmuştur. Zira, Gence, kuzeyden Azerbaycan'a inen askeri ve ticaret yollarının uğrak yeri bir nevi kilit noktası idi. 1804 senesinde Gence, Cevad Hanın bütün çabalarına rağmen, Ruslar tarafından işgal edildi. Ruslar, kendilerini kahramanca müdafaa eden şehir halkını katletmek sureti ile cezalandırmışlardır. Gence'nin adı da Rus çaricesi şerefine **Yelizavetpol** olarak değiştirilmiş ve camileri de kiliseye dönüşürmüştür. Rusların bu kanlı işgaline Osmanlı Devleti fiili bir harekette bulunamadı (M. SARAY, 1993:17).

Gence'yi katliamlar yaparak işgal eden Ruslar, etraftan, özellikle Osmanlı Devlet ile İran'dan etkili tepki gelmediğini görünce istila hareketine devam etti. Derbent, Şirvan ve Bakü Hanlıkları ile bir araya gelip bir nevi federasyon kurmuş olan Küba Hanlığı, bu birliği muhafaza edememiş ve ortaya çıkan karışıklıktan istifade eden Ruslar da 1806'da Derbent ve Kuba

Hanlıkları işgal ederek Rusya'ya ilhak etmişlerdir. (BALA,924-27)

Gence'den sonra Rus işgaline en çok karşı koyan Hanlıklardan biride **Bakü Hanlığı** idi. General Zavalış'in idaresinde 1806'da Bakü'ye hücum eden Ruslar, geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Üç ay sonra tekrar harekete geçen Rus kuvvetleri Bakü'yü karadan ve denizden kuşatmışlardır. Ordu komutanının öldürülmesi üzerine Ruslar kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmışlardır. 3 Eylül 1807 günü Rus hücumlarına , dışarıdan yardım alma ümitleri kalmayan Bakü müdafileri, mukavemet göstermeden teslim olmuşlardır. (SARAY,1993:18, BALA,259-261). Bundan istifade eden Ruslarda bölgeyi ilhak etmişlerdir.

Rusların işgal ettikleri diğer Azerbaycan Hanlığı ise **Talış** veya **Lenkeran** olarak bilinen Bakü'nün güneyinde uzanan verimli topraklar üzerindeki hanlık olmuştur. İran hakimiyetini benimsemiş tek hanlık idi. Talış - Lenkeran Hanlığına hücum eden Rus kuvvetleri, Türklerin mukavemetine rağmen, hanlığın merkezini kuşatmaya muvaffak olmuşlardır. Ancak Rus kuvvetleri geri püskürtüldüğü gibi Rus General Kotliarevsky'yi de öldürmeye muvaffak olmuşlardır. Takviye kuvvetler alan Ruslar, 31 Aralık 1812'de Lenkeran Hanlığını da işgal etmeyi başarmışlardır.

Rus işgalinde sıra şimdide Azerbaycan'ın iç kısımlarındaki Hanlıklara gelmişti. 1806 senesinde Ruslar kendi taraftarı görünen Cafer Kulu Han'ın **Şeki** Hanlığının başına geçmesine yardımcı oldular. Cafer Kulu Han'ın Rus taraftarı hareket etmediğini gören Ruslar, 1815'te İsmail Han'ı Hanlığın başına geçirdiler. Ruslar bu faaliyetlerden sonuç alamadılar. Kafkas Genel valiliğine tayin edilen Ermeni asıllı General Yermolov, Rus birliklerini Şeki'ye sevk ederek ilhak ettiğini açıkladı. Yardım ümidi olmayan halk, çaresiz Rus emrivakisini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. (BARTHOLD,402-403)

Seki'den sonra Rusların işgal ve ilhak ettiği Türk Hanlığı **Şirvan** olmuştur. Rusların Gürcistan'ı ilhak ettikten sonra kendilerine çekmeye çalıştıkları ilk hanlıklardan biri olan Şirvan Hanlığı, Rus baskı ve entrikalarına karşı koymaya çalışmışlardır. Şirvan Ham Mustafa Han, bütün çabalarına rağmen hiçbir kimseden

yardımla alamayınca İran'a sığınmak mecburiyetinde kalmıştır. 1820 senesinde Ruslar Şirvan'ı ilhak ettiklerini ilan etmişlerdir.

Azerbaycan'da Rus işgalleri başlayınca Osmanlı Devletinden ilk yardım isteyen Hanlıkların başında Karabağ Hanlığı gelmektedir. Fakat istediği yardımı alamayan Karabağ Hanı İbrahim Halil, İran'da Kaçar Hanedan Reisi Ağa Muhammed Hana yanaşmıştır. Buradan da yeterli desteği göremeyen **Karabağ Hanı** İbrahim Halil, Rus nüfusunu kabul ederek vergi vermek mecburiyetinde kalmıştır. (SARAY, 1993:19) Bu duruma katlanamayan Karabağ Hanı İbrahim Halil İran'dan yardım isteyerek ayaklanmak istemiştir. Bunu öğrenen Ruslar Ham ve ailesini katletmişlerdir. Yerine oğlu Mehdi Kulu Han'ı geçirmişlerdir. Mehdi Kulu Han ölüm endişesi nedeniyle İran'a kaçmak mecburiyetinde kalmıştır. Bunun üzerine Ruslar 1822 senesinde Karabağ'ı ilhak ettiklerini ilan etmişlerdir.

Azerbaycan Hanlıklarından Rus işgaline uğrayan son Hanlık **İlisu (Zakatala)** Hanlığı idi. 1803'ten beri Rus baskısına maruz kalan İlisu hanı Danyal Bey, etraftan yardım alamayınca Şeyh Şamil kuvvetlerine katılarak mücadelesini silahlı olarak devam ettirmiştir. Çaresiz kalan halk Rus hakimiyetini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.

Nahcivan Hanlığını 1825 senesinde, 1826'da da **Revan Hanlığını** işgal eden Ruslar, Aras nehrine kadar kuzey Azerbaycan'ın işgalini **tamamlamışlardır. Devletler arası hukuka aykırı yürüttüğü Rusların bu işgal hareketine hiç bir ülkeden protesto gelmemesi son derece manidardır.** Rus işgalinden sonra Osmanlı Devleti ve İran, Kafkaslara dikkatlerini çevirmişlerdir.

Azerbaycan'ı Bölen Anlaşmalar: Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Anlaşmaları

Rusların Azerbaycan Hanlıklarını bir bir işgal etmesi Güney Asya'da büyük menfaatları olan İngilizleri telaşa düşürmüştü. Bir grup İngiliz subaylarının danışmanlık ettiği İran ordusu, Lenkeran Hanlığının 1812 senesinde Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine Rus kuvvetlerine karşı mücadele etmek istemiş ise de, başanlı olamamış ve yenilerek 1813 **Gülistan**

Antlaşmasını imzalamak mecburiyetinde kalmıştır. Rusların İran'ı yenmeleri ve Azerbaycan Hanlıklarını bir bir işgal etmeleri Osmanlı Devleti ile İran'ı daha da **yakınlaştırmıştır.** "*Osmanlı Devleti İran'ı Rusya'ya karşı açıkça desteklemeye başlamıştır.*" (SARAY:64) İngilizlerin ve Osmanlı Devletinin teşviki ile İranlılar, Kafkaslarda uğradıkları kayıpları telafi edebilmek ümidi ile Rusya ile yeniden mücadeleye girişmişlerdir. Fakat, İranlılar tekrar mağlup olarak bugünde geçerli olan Aras nehri hudut olmak üzere 1828 senesinde Türkmençay antlaşması imzalamak durumunda kalmışlardır.

Bütün 19. asır boyunca Rusya, güneye doğru akınlarını devam ettirdi. 1813 **Gülistan** Antlaşmasıyla Karabağ, Şirvan ve Talış bölgelerini ele geçirdi. Bu suretle Azerbaycan hanlıkları, İran'dan izole edilmiş ve Rus İmparatorluğunun görkemli bir parçası haline gelmiş oldu. **1826** senesinde yeniden patlak veren savaş Rusya, İran'ın elinde kalan diğer yerleri de ele geçirmeye muvaffak oldu. General Yermolov, Erivan ve Nahçıvan'ı almış ve İran'ı bu bölgelerin Rusya'ya ilhakını tescil eden **Türkmençay** (1828) Antlaşmasını imzaya mecbur etmiştir.

12 Ekim 1813 senesinde Rusya ile İran arasında imzalanan **GÜLISTAN** Antlaşması'na göre:

1. İran Şahı, Rusya'nın Kafkaslarda işgal ettiği toprakları Rusya'nın bir parçası olarak tanıyacaktı.

2. Bu topraklar Kafkasların Dağistan bölgesinden Arpaçay - Aras nehrine kadar uzanan Kuzey Azerbaycan, Gürcistan bölgelerini de içine alan sahayı kaplıyordu.

3. Yukarıda zikredilen bölgelerde yalnız Şah değil, ondan sonra Şah olacak Şehzadeler de Rusya'nın hakimiyetini tanıyacaktı.

4. Hazar Denizinde ticaret yapan Rus tüccarları İran İran tüccarları da Rus limanlarını serbestçe kullanabilecektir.

5. Alınan harp esirleri karşılıklı olarak serbest bırakılacaktı.

6. Her iki ülke, birbirlerinin başkentlerine yeni elçiler göndererek dostluklarını göstereceklerdir.

7. Her iki ülke tüccarları birbirlerinin topraklarına ticari faaliyette bulunacak ve bu tüccarların emniyetleri sağlanacaktır.

İran'ın kayıpları çok büyük olduğu için, bir müddet sonra, anlaşma maddelerine uymamaya başladı. Böylece başlayan sürtüşmeler, sonunda taraflar arsında harbin başlamasına sebep oldu. 1826 yılında başlayan ikinci İran Rus harbi yine İranlıların mağlubiyeti ile neticelenmiştir. Bu savaş sonrasında **21 Şubat 1828** senesinde yapılan **TÜRKMENÇAY** antlaşması ile şu şartları kabul etmiştir ki, bu antlaşmanın şartları hala geçerlidir.

1. *Rusya, **Gülistan** antlaşması ile elde ettiği topraklara ilaveten **Revan** ve **Nahçıvan Hanlıklarını kontrolü altında tutacaktı.***

2. *Her iki tarafın tüccarları vergi vermeden ilgili ülkelerde serbestçe ticaret yapabileceklerdir.*

3. *Hazar Denizi'nde her türlü kontrol Rusların elinde olacaktır.*

4. *Harp esirleri karşılıklı olarak serbest bırakılacaktır.*

5. *Taraflar mevcut sınırları tanıyacak ve birbirlerine karşı düşmanca bir tavra girmeyeceklerdir (KRAUSSE, 1899: 332-341).*

Ermenistan'ın Tampon Bölge Olarak Kuruluşu

1826 senesinde Yeniçeri Ocağının ortadan kaldırılmasından sonra Osmanlı Devleti askeri açıdan oldukça zayıflamıştı. Zira yeniçeri ocağının yerine kurulan yeni ordu hem istenen düzeyde değil ve hem de hiçbir harp tecrübesi yok idi. Bunu fırsat bilen batılı devletler, Rusya'nın da iştiraki ile Osmanlı devletine baskı yaparak önce Yunanistan'ın istiklalini sağlamışlar ve sonradan Sırplarla Bulgarları isyana teşvik etmişlerdi. Bununla da yetinmeyen Rusya Osmanlı Devletine karşı harp açmıştı. Bu harp 1828-1829 yıllarında balkan ve Kafkas cephelerinde devam etmiş ve kısmen de olsa Rusya'nın üstünlüğü ile kapanmıştır. İran'dan sonra Osmanlı Devleti'ni de yenen Rusya, bu iki Müslüman devlete karşı Kafkaslarda bir tampon bölge oluşturmaya karar vermiştir. Ruslar, 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne Antlaşmalarının tespit ettiği sınırlara çekilirken İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilere zorla göç ettirerek Erivan merkez olmak üzere oluşturduğu tampon bölgeye yerleştirmiştir. Bu asrın başında Taşnak Partisi'nin katliamlar yaparak genişlettiği zoraki Ermeni devleti Osmanlı ve İran sınırlarına paralel uzanan bir tampon bölgeydi. Ruslar, İran'ın ve Osmanlı Devleti'nin Kafkaslara doğru ilerlemelerini önlemek ve Müslüman toplulukları kurtarmak

teşebbüslerini önlemek için bu tampon Ermeni Devletini kurmuştu.

Burada şu gerçeği belirtmekte fayda vardır. Rusların tampon bölgeyi oluşturmak için, Osmanlı topraklarından zorla göçürdüğü Ermenilerin çoğu, yeni oluşumu tasvip etmemiş ve kendilerine Osmanlı topraklarındaki rahat hayatlarına dönmelerine izin vermesi için Osmanlı hükümetine müracaat etmişlerdir. Geri dönme şansı bulunmayan Ermenilerin bir kısmı isteyerek bir kısmı da istemeyerek Rusya'nın Türkiye aleyhindeki siyasetlerinde birer maşa gibi kullanılmak durumunda kalmışlardır. (SARAY, 1993:22)

Tampon bölge olarak kurulan ve merkezi Erivan (Revan) olan Ermenistan'da demografik yapı oldukça enteresan bir yapı ortaya koyuyordu. Başbakanlık Osmanlı arşivlerinde bulunan ve Revan Bölgesinin demografik, sosyoekonomik yapısı hakkında son derece geniş ve önemli bilgiler veren sekiz adet "Revan Tapu Tahrir Defterleri" bölgenin tamamen bir Azerbaycan toprağı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da göstermektedir ki, Güney Kafkasya'dan Çukurova'ya kadar dağılmış bir şekilde tüccar bir kavim olarak ve yaşadıkları bölgelerde azınlıktan çoğunluğa geçmemiş olan Ermeni halkı için Osmanlı Türkleriyle Azerbaycan Türklerinin toprakları üzerinde bir Ermenistan oluşturulmuştur.

Aynı yıllarda Rusya, Osmanlı Devletini yenmiş (1829) Edirne Antlaşması ile Ahıska ve Ahılkelek'i ele geçirmiştir. Artık Gürcistan'ın büyük bir kısmı, Ermenistan'ın bir kısmı ve Azerbaycan'ın ³/₄'ünden fazlası Rusya'nın hakimiyetindeydi (RESUL-ZADE, 1927:5).

1830'dan başlayarak önce Dağıstanlılar, Abazalar ve Azerbaycan Türklerinden mürekkep Kafkasya'nın Müslüman ahalisi devamlı mahalli isyan ve savaş içinde idi. Bu mücadelelerde yer alan liderlerden en meşhuru Şeyh Şamildir.

Rusların Kafkaslardaki İdaresi

Rusların Kafkas ülkelerini işgal ettikten ve tampon Ermeni bölgesini kurduktan sonra bölgeyi Kafkas ordusu komutanlığı vasıtasıyla idare etmeye başladığını görüyoruz. Dolayısıyla, Azerbaycan Hanlıkları da Kafkas Ordusu tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Millet lerarası vaziyeti Rusya ile İran arasında imzalanan- **Gülistan** (1813) ve **Türkmençay** (1828) antlaşmaları ile tayin edilen

Azerbaycan'daki **"Hanlıklar"** idaresi Rus hakimiyeti altında, 1840 tarihine kadar devam etti. Rusya halkının çoğu Müslüman olan Kafkasya'ya uzun süre hakim olacağı kanaatinde değil idi. Fakat iç problemleri nedeniyle Osmanlı Devleti ile İran'ın bölgenin geri alınması ile ilgili hiçbir harekette bulunmaması, daha doğrusu bulunamaması Rusya'yı bölgenin idaresi hususunda yeni tedbirler almaya sevk etmiştir. 1840 senesinde **"Hazar Kıyası Bölgesi"** (Prikaspiykiy Oblast) kurulmuş ve bütün Azerbaycan Hanlıklarını da bu idareye bağlamıştı. Aynı şekilde, Ermenistan, Gürcistan bir Oblas, Dağistan ve diğer bölgelerde başka bir Oblast idari bölgesine ayrılmıştı. 1845 senesinde ise tüm yetki, merkezi hükümet dairelerinden alınarak, doğrudan Çar'a bağlı **"Bütün Kafkasya Çar Naibi"** unvanlı bir genel valiye devredildi. Geniş bir siyasi ve idari tecrübe sahibi olan Kont Mihail S. Vorontsov, ilk Kafkas Genel valisi oldu (SÜMBÜL,1990:11). Bu sistem köklü olmamak kaydı ile bazı değişikliklerle 1917'ye kadar devam etmiştir (RESULZADE, 1927:6).

1917'ye kadar devam edecek olan Kafkas Genel valiliği, Rusya'nın Orta Asya Türk ülkelerini istilada ve Osmanlı Devleti'ne karşı saldırılarında bir üst olarak kullanılmıştır. Kafkasya valiliğinin emrinde ayrı bir ordu kurulmuş bu orduya müstakil hareket etme yetkisi verilmiştir (SARAY,1993: 23).

XIX. asırda Rusya'nın genel siyaseti özetle şöyle idi; XIX. asrın ilk yarısında Osmanlı Devletinin içine düştüğü buhrandan yararlanmak isteyen Rus Çarı I. Niklo (1825-1856), hem Avrupa'nın iç işlerine hem de Osmanlı Devleti idaresinde ki Hıristiyanlarca kutsal sayılan yerlere sık sık karışmaya başlamıştı. Rus Çarının bu yayılma hareketi İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti tarafından Kırım harbi (1853 - 1856) ile durdurulmuştu. Rusya'nın Osmanlı Devleti ile Avrupa aleyhinde genişleyemeyeceğini anlayan yeni Çar II. Aleksander (1856-1885), kuzeni Prens Aleksander Baryatinskiy'i Kafkasya genel valiliğine tayin ederek tam yetki ile orduda yeni reform yapma direktifini vermiştir. 1857-1861 arasında Rus Ordusunda yeni düzenlemeler ve eğitim sistemini gerçekleştiren Baryatinskiy, bu ordunun denemesini, Rus istibdadına karşı Şeyh Şamil önderliğinde ayaklanan Kafkasya Müslümanlarına karşı yapmıştır. Kafkas

Müslümanlarının haklı mücadelelerini uzun yıllar başarı ile yöneten Şeyh Şamil, reform geçirmiş disiplinli yeni Rus birlikleri karşısında tutunamayarak yenilmiştir. Baryatinskiy'nin yetiştirdiği bu ordu ile çarlık hükümeti devletlerarası hukuku hiçe sayarak, Türkistan Hanlıklarını (1864-1884) bir bir işgal etmiştir (SARAY,1993:24).

Şiiliğin ortaya çıkardığı rekabet yüzünden Osmanlı ve İran ordularının yıllar yılı devam eden talihsiz mücadelelerine sahne olmak durumunda kalan ve bu yüzden son derece yıpranan Azerbaycan, Rus istilası ile en büyük darbeyi yemiş ve Rusya ile İran arasında taksim edilerek parçalanmıştır. Ne var ki, Azerbaycan Türklerinin ızdırabı bununla da bitmemişti. Ülkelerinin ikiye bölünmesi ve kardeşin kardeşe hasret kalmasının verdiği acıları Rusya'nı idare şekli unutturdu. Ruslar, işgali müteakip eden yıllarda mevkilerini ve zenginliklerini kaybetmek istemeyen bazı hanlar ile, bunlar gibi hareket edecek yeni hanları idareci tayin ederek Azerbaycan Türklerini yönetmeye başlamıştır.

1830 yılında Çarlık idaresi muteber saymadığı Malakanları ve Duhoborları Rusya'dan ve Ukrayna'dan Azerbaycan'a göçürmeye başladı. Bunlar Şemahı ve Gence kazalarında iskan edildi. "1833 senesinde Rus yetkililer aldıkları bir karar ile serflikten (Toprak köleliğinden) affettikleri binlerce Rus köylüsünü Azerbaycan'a getirerek verimli Azeri topraklara yerleştirmiştir" (BAYKARA,1975: 30). 1833-43 yıllarında göçmenler tarafından Azerbaycan'da 15-20 köy kuruldu. 1860-90 yıllarında bu göç işlemi eski yıllara nazaran daha da arttı. Her hafta Rusya'dan Azerbaycan'a kitle hâlinde Rus köylüleri göç ediyorlardı ve bunlar için yeni köyler kuruluyordu. (ORDER:80) Çok geçmeden Azerbaycan Türkü kendisinden istenen ağır vergileri ödeyemez duruma düşmüştü. Bu yetmiyormuş gibi, Rus subayların kadınlara karşı hoş olmayan davranışları, halkı tam manasıyla bunaltmıştı. Ayrıca halkın İslami duygularına karşı yapılan baskılar, sonunda Rus idaresine karşı büyük tepkilerin gösterilmesine sebep olmuştur. Müridlerin hareketi olan Kafkaslarda başlayan İslam direnişe pek çok Azeri Türk'ü de katılmıştır. Bütün bunlara ilaveten ülkenin ticaretinin, Rusların kolayca hemhal oldukları Ermeni tüccarlara verilmesi Azerbaycan halkının maddi

ve manevi sıkıntılarını hat safhaya getirmiştir. Azerbaycan halkının en çok zoruna giden hadise, Rusların elinde birer despot hâline gelen ve kendilerine çok kötü davranan Hanların tutumları olmuştur. Bu haksızlığa ve Rus sömürüsüne karşı Azerbaycan Türklerinin duyduğu infial meşhur "**Kaçak Hareketi**" ile patlak vermiştir. 1890 Tarda Rus idaresinin ağır vergilerini ödeyemeyen Nebi isimli bir Azeri Köylünün direnmesi ile başlayan "**Kaçak Hareketi**" kısa zaman da bütün Azerbaycan'a yayılarak milli bir hareket hâline gelmiştir. (SARAY,1993:24) Başladıktan kısa bir süre sonra İran Azerbaycan'ına da bu milli isyan Rus ve İran hükümetlerini telaşa düşürmüştür. (CAFER-UGLU:364-365) Ancak Rus ve İran hükümetleri birlikte hareket ederek Önce isyanın elebaşlarını öldürmüşler sonra da taraftarlarını silah zoruyla dağıtmışlardır. Azerbaycan Türkleri üzerinde bulunan bu Rus ve İran baskısı birazda olsa Rusya ve İran'da vuku bulan 1905 ihtilalleri ile gevşemiştir.

Azerbaycan'ı kendi aralarında taksim eden Rusya ve İran bütün Azerbaycan'a hakim olabilmek içinde gizli bir mücadeleye girmişlerdi. İran dili ve kültürünün Azerbaycan Türklerinin ileri gelenleri arasında yaygın olması Kuzey Azerbaycan Türkleri üzerinde İran nüfuzunun devam etmesine sebep oluyordu, buda Rus idarecilerinin hiç de hoşuna gitmiyordu. Ruslar kendi dil ve kültürlerini Azerbaycan Türklerine kabul ettiremeyince Azeriler üzerindeki baskılarını kaldırarak, Türk dili üzerindeki İran etkisini önlemeye çalışmışlardır. Ruslar bilerek veya bilmeyerek Azerbaycan Türklerinin milli şuurunun uyanmasına vesile olmuşlardır. Azerbaycan Türklerinin dil ve kültür alanında başarıları bilhassa Gaspıralı İsmail Bey ile gelişmiş ve onların politik sahada uyanmalarını sağlamış, bu da Rusları telaşa düşürmüştür. Nitekim, 1905 ihtilalinden sonra Rusya'da kurulan ilk "Duma"ya 35 Azerbaycan delegeşi iştirak etmiş iken, bu rakam diğer Dumalarda önce 10'a sonra da 6'ya düşürülmüştür.

XIX. asır ortalarına kadar, Azerbaycan'ın içtimai bünyesinde esasî değişiklik olmamasına rağmen bu asrın ikinci yarısında, özellikle Güney Kafkasya demir yolunun inşasıyla beraber, Rusya'da cereyan eden genel hadiseler, Azerbaycan iktisadi ve içtimai hayatında tesirli

olmuştur. Petrolün bulunuşu bölgeye olan alakayı arttırmıştır, bunun neticesinde iktisadi hayat canlanmış, yerli ticaret erbabı çoğalmış, artan gelir ülkedeki milli kültürün hızla güçlenmesine tesir etmiştir. Bu devrede Azerbaycan Türk'ü pek çok münevverleriyle, ülke meselelerine çareler aramaya başlamışlardır.

1905 senesindeki Rus "**Amele Hareketi**"ne kadar gelişme şansına sahip olmayan "**milli**" tavır, bu tarihten sonra gittikçe güçlenen bir hal almıştır.

1905 Rus Amele Hareketi ve Azerbaycan:

1800'lü yılların ikinci yarısından itibaren, özellikle petrolün bulunuşu ile, Azerbaycan'daki iktisadi hayat oldukça güçlenmişti. Bu gelişme ile beraber kültür sahasında da inkişaf gözlenmişti. Her ne kadar Ruslaştırılmayı gaye ediniyorsa da Rusların beraberinde getirdikleri okullar, kütüphaneler, tiyatrolar ve siyasi partiler Ruslaştırılmayı olmasa bile Azerbaycan Türklerinin kültür alanında gelişmelerini sağlamıştır. Azerbaycan XX. asır başına yetişmiş bir millet, kuvvetli ve inançlı aydın kadrosuyla çıkmıştı.

Siyaset alanında tesirli olabilecek Avrupa ve Rus üniversitelerinde okumuş tecrübeli kişileri olduğu gibi, edip, şair, gazeteci, yazar, müzisyen, öğretmen, kültürel ve içtimai işleri başaracak elemanları ve en sonunda ticaret, sanayi ve bankacılık alanında zengin zümresi vardı. Bu bünye ile Azerbaycan milliyetçi demokratik istikamette kendi milletiyle kaynaşacak bir varlık göstermek için müsait bir zamanı bekliyordu. (BAYKARA, 1975:119)

Bu arada XIX. asrın sonları ve XX. asrın başlarında Rusya'da kuraklık başlamış, bu kuraklık tarım sahasında bir köylü ülkesi olan Rusya'nın halkını sarsmış ve çok etkilemiştir. *Şehirlerde yiyecek ve tüketim maddelerinde sıkıntı meydana gelmiş, kıtlık olmuştur. Bu bunalımlar 1905 ihtilalinin patlak vermesinde başlıca fail olmuştur.*

19. asrın son çeyreğinde Rusya'ya yatırım yapma fırsatını bulan Avrupa devletlerinin sermayeleri üç milyar altın rubleyi bulmuştu. Bu sermaye 1896 - 1904 seneleri arasında kendi ülkelerine 830 milyon altın ruble kar göndermişti.

Rusya'nın dış sermaye ödediği faiz miktarı senede 130 milyon altın ruble idi (KURAT, 1987: 374).

1905 Japon yenilgisi Rusya'da daha evvel var olan meselelerin patlak vermesini sağlayan bir nirengi noktasını teşkil etmişti. Artık Rusya kendini bu tarihten 1917'ye ve hatta 1925-30'lara kadar durulmayan hadiselerin içinde bulacaktır.

Azerbaycan'daki içtimai hayat da Rusya'da yaşayan hadiselerle paralel gidiyordu. Yüzyılın sonlarına doğru, petrol patlamasının getirdiği şartların ardından, 1898'de iktisadi buhran gözlenmeye başlandı. 1902 ocak ayında hükümet acil durum ilan etti.

Azerbaycan'ın yerli halkı Türklerin yer almadıkları siyasi ortamdaki gerilim neticesi 1903 te ilk olmak üzere **RSDİP** (*Rusya Sosyal - Demokrat İşçi Partisi*) ve *Ermenilerin örgütledikleri diğer bir 1904 Grevi patlak vermiş ve bunun neticesi Rusya'da ilk defa işçi sözleşmesi imzalanmıştı.*

1905 Kanlı pazarının ardından, Bakü'deki işçilerin gösterileri tekrar artmış, gösteri ve grevler Bakü'den tüm Kafkasberisi'ne hükümeti zor duruma düşürecek boyutlarda yayılmıştı.

Şubat ayı başında sıkı yönetim ilan edildi. Çar II. Nikola, Kafkasya Genel Valiliğini tekrar yürürlüğe koyduğunu ilan ederek, başına Kont Vorontsov Daşkov'u getirdi.

Azerbaycan'ın Genel Durumu

Söz konusu zaman içinde Azerbaycan'da, Rusya genelinde görülen tarzda bir siyasi hayat hemen hiç yoktu. Halkın %80'inden fazlası çiftçi ve %5 civarında bir grupta tüccar idi.

Din adamları milletin davranışlarını şekillendirmede en tesirli güçtüler. Göreve başla dığında Kont Vorontsov Daşkov, din adamlarının halka verdikleri vaazlarda anti-Rus fikirler aşıladığını gördü. Ona göre; din adamları Rusya tarafından eğitilmeli, böylece Rus hakimiyet ve idaresine aykırı düşen fikirleri yayma yerine hükümetin aletleri olmaları temin edilmeli idi.

Azerbaycan Türkleri arasında Rusya'da patlak veren ihtilalci duyguların olmaması Genel Valiyi hoşnut ediyordu. Ancak eğitim görmüş kişilerin artmasıyla milliyetçilik duygusunun gün geçtikçe tesirli olduğu görülüyordu. Bu nedenle Genel Vali Kont Vorontsov Daşkov, onlara bazı dini hürriyetler vererek bastırmak amacını

taşıyordu. Bu amacını Çar'a yazdığı bir raporunda ortaya koymuştur (SÜMBÜL, 1990: 17).

Diğer taraftan, Bakü'de petrolün bulunuşu ile ortaya çıkan durumda Azerbaycan Türkleri üzerinde tesirli olmuştu. Zira bir zamanlar sakin bir bölge olan Azerbaycan'a Rus ve yabancı sermaye el atmış, kuyular açılmış ve birkaç yıl gibi kısa bir sürede Bakü dünyanın en çok petrol üreten bölgesi olmuştur. Çoğu çiftçi olan Azerbaycan Türklerinden çok azı meydana gelen petrol sanayinde iş bulabilmişti. Nedeni ise kalifiye iş gücünün Rusya'dan ve Ermenilerden karşılanması idi. Ermenilerle Azerbaycan Türkleri arasında mevcut dinî, milli ve kültür açısından tezatlığa, sanayileşmenin neden olduğu ve Rusya tarafından desteklenen Ermeniler lehine gelişmiş olan iktisadi rekabet eklenmişti.

1890'lara kadar Azerbaycan, nispeten huzur içinde kalmıştı. Rus yönetiminin aldığı ağır vergilerin ve bazı despotça idare tarzının haricinde Azerbaycan halkını tedirgin eden hususlar normal derecede bir sıkıntı oluşturmamıştı. 1890 senesinde Bakü petrollerinin çıkarılmaya başlanması Rus ekonomisi için - Bu dönemde Rus ekonomisi büyük bir buhran yaşıyordu.- bir ümit kaynağı oluşturmuştur. Bir anda Bakü, dünyanın belli başlı iş merkezlerinden biri hâline gelmişti. Pek çok iş adamının akın akın geldiği Bakü'ye 50 bine yakın bir Ermeni topluluğu da toplanmıştı.

Rus yönetiminin himayesinde hareket eden Ermeniler gittikçe zenginleşirken, Azerbaycan Türkleri de kendi ülkelerinde fakirleşiyorlardı. (SARAY, 1993: 31)

Ermenilerin Azerbaycan Türklerine Karşı Saldırıları

1905 ihtilalinin ve meselelerinin ülkenin her tarafına yayıldığı bir dönemde kendisi için hayati önem taşıyan Bakü petroleri başta olmak üzere, zengin kaynakları olan Azerbaycan'da uyanan milliyetçilik duygularını törpülemeyi amaçlayan Rusya'nın, Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasındaki husumeti desteklediğini daha evvel zikretmiştik.

Bakü petroleri başta olmak üzere Azerbaycan'ın zengin kaynaklarına yerleşen Ermeniler, Rusları'nda desteğiyle gün geçtikçe Azerbaycan ekonomisinin gelişmesinden daha da

kazançlı çıkmışlardı. 167 petrol şirketinden çoğu küçük 49 tanesi Azerbaycan Türklerinin zengin Ermeni aileleri olan Mirzoevler, Mailovlar, Liazonovlar, Aramyantlar ve Manteşyanlar 55 orta ve büyük çaplı işletmenin sahibi idiler.

Rusya'nın Ermenileri, Azerbaycan Türklerine karşı kullanma siyaseti, ortada mevcut olan dini ve milli farklılıkların iktisadi eşitsizlikle pekişmesi neticesinde yaklaşık iki yıl sürecek Ermeni - Azeri çatışmasını ateşlemiştir. İlk patlamalar Şubat 1905'te bir Azeri Türkü'nün Taşnak çeteleri tarafından öldürülmesiyle başladı.

Türklerin, Ermeniler gibi bir Taşnak teşkilatı yoktu. Bu yüzden çıkan çatışmalarda Azeriler düzensiz, plansız ve silahsız olarak Ermenilere karşı mücadele ettikleri için ağır telefata verdiler.

Rus otoriteleri Ermenilerin, Azerbaycan Türklerine karşı giriştikleri katliamlarda çok önemli bir rol oynadılar. Kan dökülmesini engelleyecek güce sahip olmalarına rağmen bunun yerine iki halkın arasındaki anlaşmazlığı çözmemişlerdir.

Bu arada şunu da belirtmek gereklidir ki, günümüzde de bölgede cereyan eden olaylar gibi, o günkü bu olaylar dünya basınında Ermenilere yakın bir tarzda ve 1890'larda Osmanlı topraklarındaki hadisenin devamı gibi verilmişti. Bazı Ermeni mahallelerindeki istisnai durumlar, Ermeniler'in sadece olayların kurbanı olduğunun delili olarak sunuldu.

Ermenilerin bu katliamları, acıda olsa, Azerbaycan Türkleri arasında bir birlik teşkil edilmesinde tesirli olmuştur. Zira yerel ve mezhep çekişmelerini ortadan kaldıran bir dayanışma ortaya çıkmıştı.

Taşnaksütyun'un iyi örgütlenmesine karşılık rasgele savaştan Azerbaycan Türkleri de faaliyetlerini düzene koymaya başladılar. "*Nitekim Azerbaycanlıları gizli bir siyasi dernek kurmaya iten de Rus Ermeni anlaşmasının tehdidine karşı - harekete geçme ihtiyacıydı.*" (DEVLETJ985: 132) 1905 sonlarında, Gence'de toplanan bazı Azeri ileri gelenleri "**Difai Partisi**" adlı bir örgüt kurdular. Bu teşkilatın yegane gayesi Azerilere karşı yapılan saldırıları ve haksızlıkları önlemektir. Şafı Rüstembekov, İsmail Ziyadhanov, Nisib Yusufbekov, Alekber ve Halil Hasmehmedov ile Doktor Hasan Ağazade

kurucuları idi. Difai'nin kurulması ile, Gence, Azerbaycan Milli Hareketi'nin merkezi oldu.

" *Difai liderleri, Ermenilerle Azerbaycan Türkleri arasındaki meselede asıl suçlunun Ruslar olduğunu görmüşler ve bundan hareketle, Ermenilerle Azerbaycan Türkleri'nin Ruslar gelmezden önce bir arada kardeşçe yaşadıkları fikrini savunuyordu. Bununla beraber, sağduyu sahibi olmayan Ermenilerin Azerbaycan Türklerine muhtemel saldırılarının da cevapsız kalmayacağı kaydediliyordu. Sonuçta DİFAİ cemiyetinin faaliyeti, Ermenilerin Türklere karşı irtikab eyledikleri mezalimi, fiili mukavemetlerle bir derece durdura bilmişti*" (BAYKARA, 1975 : 133).

DİFAİ Cemiyeti'nin kurulması, Azerbaycan da siyasi faaliyetlerin gelişmesine de öncülük etti. Nitekim bir müddet sonra "Sosyalist Himmet Partisi", 1911 senesinde ise "Demokratik Musavat Partisi" kuruldu.

Neticede, Ermeni- Azeri savaşının bir mahsulü olan Difai öncelikle Rusya'ya karşı tavır alarak, Şeyh Şamil'in zamanından beri herhangi bir düzenli direniş gösterilemeyen, bölgedeki uzun süren Çarlık idaresine karşı suskunluğunu yıklmıştır.

Azerbaycan'da İlk Siyasi Hareketler

1905 sonrası Rusya'daki genel siyasi şartların ve Ermenilerin katliamları neticesi, birlik olarak karşı koymanın yararını gören Azerbaycanlı Türk aydınları; mevcut şartlardan kendilerini temsil edecek bir vasıtanın önemini idrak etmişlerdi. Her ne kadar Devlet Duması'nda söz hakları varsa da bu, Çarlık idaresinin engellemelerine ve baskılarına maruzdu. Çarlık idaresinden kurtulmak için gayret gösteren Azerbaycan yeni ortaya çıkan sosyalizmi, bir kurtuluş çaresi olarak kabul etmeye başlamışlardı.

Jön Türkler hareketinin tesirinde kalan Azerbaycanlı Türk aydınlar arasında ilk siyasi teşebbüsler, partilerin meydana gelmesinden daha evvel başlamıştır. XX. yüzyılın ilk yıllarında, siyasi partilerin teşekkülünden önce Bakü sanayi zenginleri ve Azerbaycan Türkü toprak sahibi sanayiciler tarafından maddi olarak desteklenen siyasi bir grup meydana geldi. Bu tek vücut olmuş gurubun fikirleri, Anadolu'daki Jön Türkler hareketinin tesiri altında kalmıştı. Temaları olan

Pan-Türkizim, Jön Türklerde olduğundan daha güçlü idi.

Adı geçen grup 1905 senesinde yaşanan ilk Rus İhtilaline kadar birliğini muhafaza etmiştir. Bundan sonra şartların zorladığı ve tayin ettiği fikirler istikametinde, içinde daha sosyalist bir sol kanat teşekkül ederek, Sosyalist **Himmet Partisi**'nin doğmasına sebep olmuştur. Bunu 1911 senesinde Sosyalist Demokrat bir liberal sağ kanatın "**Demokratik Musavat Partisi**"nin teşekkülü izlemiştir.

Himmet partisi

1904 senesinde küçük bir grup Azerbaycan genci Himmet adı altında, Rus Sosyal Demokrat Partisi'ne bağlı, Müslümanlar için bir Marksist Parti kuruldu. S:M. Efendiyev başkanlığında kurulan Sosyalist Himmet Partisi, Bolşeviklere bağlı bir Marksist teşkilat olarak ortaya çıkmıştı. Bu yüzden sık sık Rus idarecilerinin takibine uğruyordu. Fakat İhtilal günleri yaklaştıkça bu parti, Bolşeviklerden kopmaya ve kendini Azerbaycan Türklerinin kurtuluşuna vermeye başlamıştı. Bu safhada Partiye Mehmet Emin Resülzade gibi milliyetçi kişilerin girdiğini görüyoruz.

1905 - 1912 arasında Sosyalist **Himmet Partisi** son derece faaldi. Çarlık idaresi ve özellikle de Kafkasberisi Genel Valisi Vorontsov Daşkov'un baskı politikası neticesinde polis, Himmet'in Azerbaycan'a yayılmış bir çok hücrelerini kapatıp, liderlerini göç etmeye mecbur etmiş ve susturmuştu (SÜMBÜL, 1990: 22). Lider kadrosunda M.G. Mavsumov, Sultan Mecit Efendiyev, Asadullah Ahundov, Mehmet Emin Resülzade, Mehmet Hasan Hacinski, Abbas Kasımzade, Meşhedî Azizbeyoğlu Azizbekov ve Neriman Necatoğlu Nerimanov gibi iyi eğitilmiş görmüş şahıslar vardı.

Basın ve eğitim alanında çalışkan lider kadrosuna sahip olan Himmet, 1906 senesinde özellikle Müslümanlara hitap eden Ermenice ve Azerbaycan Türkçesi olmak üzere ikili dilde yayınlanan ilk resmî sosyalist neşriyat olan "**Davet Koch**" adlı gazeteyi çıkardı. 16 sayı çıktıktan sonra Bakü valisi tarafından kapatıldı. Sene sonu gelmeden, Himmetçiler Resülzade ve Hacinski idaresinde haftalık "**Tekamül**" adlı yeni bir gazete çıkarmaya başladılar. Adı geçen gazete de Mart 1907 yılında polis tarafından kapatıldı.

Hükümetin saldırıya geçtiği Stopilin devrinde Himmet sert bir baskıyla karşı karşıya kaldı. Bu hal karşısında epeyce zayıflayan Himmet Partisi çok geçmeden teşkilatını kaybetti.

1905 yıl, Rusya Müslümanları arasında ilk siyasi fikirlerin hayata kazandırıldığı tarihtir. Bunun sebebi yenilmez olarak görülen Rusya'nın Japonya'ya yenilmesidir.

Bu arada, Gaspıralı İsmail Bey, Ali Meral Bey Topçubaşı ve Yusuf Akçura Bey gibi aydınların önderliğinde toplanan "Rusya Müslümanları İttifakı" Kongresinin de Azerbaycan'da millî hareketin hızlanmasına katkıda bulunduğunu görmekteyiz. İlk toplantısını Nijni -Novgorod şehrinde yapan bu Rusya Müslümanları İttifakı, aldığı kararlarla tüm Türk topluluklarının sosyal ve ekonomik yönlerde kalkınması için yeni fikirler ileri sürmüştü. Bu fikirlerin, Azerbaycan Türklerinin modern hayata yönelmelerinde önemli bir katkısı olmuştur. Ali Merdan Bey Topçubaşı'ndan başka Mehmet Emin Resülzade ve Ahmet Ağaoğlu gibi Azeri aydınları bu kongre esnasında temayüz ettiklerini görmekteyiz. Aynı kongrede Gaspıralı İsmail Bey'in sunduğu prensipler, Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'nin doğuşunda ve yaşamasında kuvvetli etkenlerden biri olmuştur. Bu prensipleri kendilerine şiar edinen Azerbaycan Türkleri, bugün dahi dil ve alfabe birliğimizin öncülüğünü yapmaktadırlar. (SARAY,1995)

Osmanlı Devleti ve İran'daki Siyasi Hadiselerin Azerbaycan'a Tesiri

1905 senesindeki ihtilal ile Azerbaycan'da canlanan ve Rusya Müslümanları Kongreleri'nde edinilen tecrübeler ile güçlenen siyasi hayat, hadiselerin durulmaya başladığı 1907 yılı sonlarında yeniden canlanmaya başlamıştır. Bu canlanma iki sebebe bağlı idi: Birincisi İran'daki Kaçar Hanedanı aleyhtarları ıslahatçı hareketler; İkincisi ve en önemlisi Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyetin ilanı. Bu iki devlet Azerbaycan'a boyunduruğu altında bulunduğu Rusya'dan daha yakın idi.

Azeri aydınlar, uzun kültür ve tarih birliğini başlaştıkları İran ile İran kontrolünde kalan güney Azerbaycan Türklerini unutmamış, bu ülkede cereyan eden 1907 - 1908 meşrutî hareketleri ilgiyle takip etmişlerdi. Azeriler ümit etmişlerdi

ki, İran idaresinde yaşayan Güney Azerbaycan Türklerinin hayatların da iyiye doğru bir gelişme olacaktır. Bu umutlar boşa çıkmıştır. Zira, İran'daki meşrutî hareket son derece sınırlı kalmış ve Türklere yeni bir hayat için ümit vermemiştir.

"Azerbaycanlılar için İran 'ın iki anlamı vardı: Birinci olarak Azerbaycan ile ortak din, kültürel miras ve XIX. yüzyıla kadar ortak bir tarihi paylaşan, büyük ve çeşitli milletlerden teşkil bir krallıktı. İkinci anlamı daha dar anlamlydı ve aynı dilin konuşulduğu etnik olarak en yakın insanların oturduğu İran Azerbaycanı'nı çağırıyordu. Rus istilası ile ikiye ayrılan bölgede, aradaki bağlar gevşemek yerine daha da güçlenmişti." (SÜMBÜL,1990:34)

1828'de ikiye ayrılmış olan her iki Azerbaycan da hala canlı kalan bağ, 1905 yılı ile başlayan sosyalist eğilimli fikirlerin Rus Azerbaycanı'ndan İran Azerbaycanı'na sirayet etmesine neden olmuştu. Tebriz, İran da cereyan eden ıslahatçı hareketlerin merkezi hâlini almıştı. Petrolün bulunuşunu Rus Azerbaycanı'nda sanayileşmeye ve sosyal hayatın gelişmesine dolayısı ile siyasi hareketlerinde artmasına neden olmuştu; bu safhada daha tecrübeli olan Rus Azerbaycan'ı, İran Azerbaycan'ı üzerinde, siyasi yönden tesirli olmuştu. Her ikisi de karmaşa içinde olan iki Azerbaycan arasında haberleşme yolları oldukça fazla idi. Bakü'deki göçmen işçiler (İran Azerileri) kısa zamanda Himmet Partisi propagandasının etkisi altında kaldılar ve 1906 senesinde Nerimanov'un öncülüğünde Bakü'deki İranlı işçilerin ilk örgütü olan İctima-I Amiyun (Sosyal Demokrasi) kuruldu. Rus Azerbaycan'ı tarafından, özellikle Himmet Partisi'nin liderliğinde, İran Azerbaycan'ına imkanlar ölçü sünde yardım edilmeye gayret edilmiştir. Hadî seleri dikkatle izleyen Rusya, her iki Azerbaycan'ın birleşerek müstakil bir devlet kurması ihtimaline karşı harekete geçti ve 1909 Nisanında askeri müdahale ile engel oldu.

Abdülhamid'in temellerini attığı Türkçülük fikirleri, daha 1870'li yıllardan itibaren Rusya Türkleri arasında tesirli olmaya başlamıştı. Dolayısıyla Rusya Türklerinin Osmanlı Devleti'ne olan muhabbetleri, hiçbir zaman eksilmemiş, irtibatları tamamen kopmamıştı. Bu irtibatta en mühim faktörü belki de Müslümanların halifesi olan Osmanlı sultanının

Türkiye'de bulunması teşkil ediyordu. (DEVLET,1985:151)

Genel olarak bütün Rusya Türkleri tarafından desteklenen Osmanlı Devleti'ndeki güçlenen **Türkçülük** fikirlerinin, Azerbaycan üzerinde büyük tesirleri olmuştu. Bu durum, Rusya baskısından kaçmak zorunda kalan Rusya Türkleri için bu bir fırsat teşkil etmişti. Türkiye dışından gelen Türk aydınları Türkiye deki bu faaliyetlere o kadar karışmışlardır ki, bir nevi idari mekanizmada da vazife almaya başlamışlardı. Nitekim, Azerbaycan'dan Ali Hüseyinzade ile Kırım'dan Gaspıralı İsmail Bey İttihat ve Terakki'nin Genel Merkez üyeliğine seçilmişlerdir. Ayrıca, Çarlık rejiminin takibine uğrayan pek çok Azeri, Kırımlı, Kazanlı Türkçü fikir adamları İstanbul'a gelip bu çalışmalara katılıyorlardı. Bilhassa Azerbaycan'dan gelen aydınlar İstanbul'daki bu müsait şartlarda Türkçülük fikirlerini enine boyuna tartışıyorlardı.

Azerbaycan'dan göç edenler, İstanbul'da müsait şartlar bularak, **Türkçülüğün** genel meseleleri hakkındaki fikirlerini geliştiriyorlardı. Bu arada Ziya Gökalp'in "**Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak**" olarak belirlediği düstur dahilinde temel fikir hâline getirdiği Türkçülük, artık siyasi bir düstur halini almıştı. Ziya Gökalp, "**Türkçülüğün Esasları**" adlı eserinde kısa vadede Türkçülüğün hedefi için şunları yazmaktaydı. "**Bugün harsça birleşmesi kolay olan Türkler, bilhassa Oğuz yani Türkmenlerdir. Türkiye Türkleri gibi Azerbaycan, İran ve Harzem ülkelerinin Türkmenleri de Oğuz uyruğuna mensupturlar. Binaenaleyh, Türkçülükteki yakın mefkuremiz Oğuz ittihadı, ya da Türkmen ittihadı olmalıdır. Bu ittihadın maksat nedir? Siyasi bir ittihad mı? Şimdilik hayır, istikbal hakkında bugünden hüküm veremeyiz. Fakat bugünkü mefkuremiz, Oğuzların yalnızca harsça birleşmesidir.**" (GÖKALP,1976:62)

Dolayısıyla bu fikir, Azerbaycanlılar açısın dan daha tesirli olmuştu. Zira, Osmanlı Türklerinin en yakınları olan Azerbaycan Türkleri ön plana çıkmakta idi. Bu nedenle Azerbaycan'daki milli hareketin en çok Türkiye'den etkilendiğini görmek teyiz. Zira, İslamın olduğu kadar, Türkçülüğün de merkezi Türkiye idi. Sultan II. Abdülhamid (1876-1908)'in 1870Ti yılların ikinci yarısında başlattığı

İslam birliği hareketi, Rusya idaresinde yaşayan Türkler için bir nevi bir umut kaynağı teşkil etmiştir. Hareket, İslam birliğini hedeflemekle birlikte aynı zaman da Türk birliğini de içine alıyordu. Onun için, Osmanlı Türkiyesi dışında yaşayan bütün Türkler için İstanbul bir nevi hazırlık merkezi hâline gelmişti. Türk birliği taraftarlarının merkezi hâline gelen İstanbul'da çeşitli cemiyetler teşkil etmiştir. En önemli bir hadise olarak 7 Aralık 1911 senesinde Yusuf Akçura "**Türk Yurdu**" dergisini çıkarmaya başladı. Başarı o kadar büyük oldu ki, ilk sayı dört, ikinci sayı üç, üçüncü ve dördüncü sayılar ikişer defa basıldı. 25 Mart 1912'de ise "**Türk Ocakları**" açıldı ve Osmanlılara, Türklerin sadece Türkiye sınırları içinde yaşamadığı anlatılmaya başlandı. Diğer taraftan 1908 senesinde "**Kırım Talebe Cemiyeti**", 1909'da "**Buhara Yararına İlmî Yayma Cemiyeti**" ve 1911 senesinde ise "**Rusya Türk Talebeleri Cemiyeti**" kuruldu (DEVLET, 1985:154).

Musavat Partisi

Azerbaycan Türklerinin milli istiklal hareketlerinde hiçbir teşkilat "**Musavat Partisi**" kadar tesirli bir rol oynamamıştır. Birçok Azerbaycan Türkü, Himmet Partisi'nin 1907 senesinde Ruslar tarafından dağıtılmasından sonra, bu partide vazife gören Azerbaycan aydınlarından Mehmet Emin Resulzade'nin başkanlığında 1911 senesinde "**Musavat Partisi**" kurulmuştur. Musavat'ın teşkili ve kuruluş tarihi hakkında tam bir fikir birliği tesis edilememiştir; kimi yazarlar (Swietochowski) partiyi "gizli bir cemiyet" olarak niteler ve 1912 senesinde kurulduğunu iddia ederken, kimisi de (Kazemzadeh) doğrudan parti diyerek 1911-1912 tarihlerini vermiştir. "**Musavat**" yani "**eşitlik**" manasına haiz bu isim, partinin Müslümanlara Ruslarla eşit hakların verilmesini temin etmek ve aynı zamanda tüm İslam Dünyası'nda hürriyete kavuşmak isteklerini temsil ediyor olsa gerekti.

Liderleri, Himmet Partisi'nin de kurucusu olan ve bir gazeteci olan Mehmet Emin Resulzade idi. Uzun zamandan beri siyasi hadiselerde yer alan Resulzade, Rus Hükümeti'nin baskısından sonra, İran'a gitmiş orada "**İran-ı Azad**" gazetesini çıkartarak Şah rejimine karşı muhalif hareketler içinde yer almıştı. Resulzade'nin liderliği, Musavat Partisine ayrı bir güç katmıştı.

Zira, "**Musavat Partisi 1913 senesinde M. Emin Resulzade'nin kişiliğinde, siyasi bakımdan tecrübeli ve fikri olarak salâhiyetini ispatlamış bir öndere sahip olmuştur.**" (DEVLET, 1985: 133) Resulzade ve arkadaşları, Azerbaycan Türkleri arasında ki aydın zümrenin temsilcileri idi.

Musavat partisi kısa sürede bütün Azerbaycan Türklerinin ümidi hâline gelmişti. 1 - 11 Mayıs 1917 senesinde toplanan II. Rus Müslümanları Kongresinde tartışılan ilerici fikirlerin önemli bir kısmı bu partinin programından çıkmıştı. Bu sebepten dolayı, her Türk topluluğu kurmak istediği siyasi parti için Musavat'ı ve programını örnek almaya çalışmıştır.

Musavat Partisi'nin programına göre Azerbaycan Türkleri, Türkcülük, İslamcılık ve Muasırılık akımlarında hemfikir hâline gelmişlerdi. Bu prensipler, bilindiği gibi, Ziya Gökalp'ın ortaya koyduğu prensipler idi. Azerbaycan Türkleri bu prensipleri o kadar benimsemişlerdir ki, bugün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bayrağına da aksetmiştir.

Musavat Partisi'nin ilk işi, Pan - Türkcü hislerden çok Pan - İslamcı hislere hitap eden bir bildiri yayınlamak oldu. "**Bir zamanlar asil İslam Milleti bir yandan Pekin'e dayanmış, bir yandan Avrupa'da Elhamra saraylarını inşa ediyordu**" diyerek, İslamiyet'in bugün gücünü kaybetmesini dile getiren program, (bazı kaynaklarda "bildiri" olarak kaydedilmektedir) 8 madde idi.

İslama gücünü yeniden kazandırmak üzere, Musavat partisi aşağıdaki programı, siyasi hareketine temel almıştı;

- 1- *Milliyet ve mezhep farkı gözetmeden bütün Müslümanları birleştirmek,*
- 2- **İstiklallerini kaybetmiş Müslüman memleketlerin yeniden müstakil olmalarına çalışmak,**
- 3- **İstiklallerini müdafaa veya ihya için çarpışan bütün Müslüman memleketlerine maddi ve manevi yardımda bulunmak,**
- 4- **Müslüman milletlerin ve memleketlerin savunma ve taarruz kuvvetlerini arttırmak için yardım etmek,**
- 5- **Bu fikirlerin yayılmasına mani olan bütün engellerin ortadan kaldırılması,**
- 6- **Müslümanların birleşmesine ve ilerlemesine çalışan bütün partilere bağlantı kurmak,**

- 7- İnsanlığın refahı ve ilerlemesi için çalışan bütün partilerle bağlantı kurmak,
 8- Müslümanların yaşaması için gerekli olan ticari, sınai ve ekonomik hayatı kuvvetlendirmek için her türlü vasıtayı kullanmak (DEVLET: 134, SARAY: 34 - 35, BAYKARA: 203, SÜMBÜL: 43)

Musavat Partisi'nin bu programı, bazı çalışmalarda, gayesinin ne olduğu yolunda çeşitli münazaralara neden olmuştur. O günün şartlarını şöyle bir kaydederseniz, programın niçin bu şekilde hazırlandığı daha iyi anlaşılacaktır:

- *Azerbaycan Türkleri, uzun bir müddetten beri Rus istibdadından kurtulmak istemektedir. Bu amaçla Rusya dışındaki Müslüman milletlerin yardımını ve desteğini temin etmek zorundadır.*
- *Bütün İslam dünyasının lideri olan Osmanlı Devleti, Hıristiyan Batı Devletlerle mücadele etmekte olduğundan, oldukça zayıf bir vaziyettedir. Bu nedenle ondan yardım alamayacaktır.*
- *Bu durumda, hürriyet yolunda Türklüğe yani milliyetçiliğe dayalı bir tavır, ihtiyaç duyulan yardımı temin edemeyecektir.*
- *Aynı zaman da insani gayeler teması ile de, Dünya ülkelerinden de, ihtimal dahilinde destek temin etmeyi gaye edinmişlerdi, şeklinde de düşünülebilir. Ayrıca, karşılıklı yardımdan da, muhtemelen Osmanlı Devleti'ne destek temin etme kastediliyordu.*

Eğer bu tarz bir fikirde değerlendirilir ise, Musavat liderlerinin "**Türkçülüğün**" içinde bulunduğu güç şartları iyi tespit ederek; hadiseyi İslami tarzda ele aldığı da düşünülebilir.

Hüseyin BAYKARA bu konuda şöyle demektedir; "*Programın İslam hakları yönünden bu kadar geniş tutulmasında, Musavat partisinin kurulduğu tarihin Trablus - Garp ve Balkan savaşları yıllarına rastlamış olmasının rolü olmuştur*". Parti, bu şartlarda yayınladığı bir beyannameye "**Bu vakte kadar kendilerini medeni sayan Avrupalılar, İslam aleminin cemiazasını eziyor ve türlü tahkir ediyordu. Ümit ediyorlardı ki, Alem-i İslam'ın kalbi olarak tanınan Hilafet-i Osmaniye, hasta adam gibi, bu kadar darbelerden sonra çaresiz kalacak ve devam edemeyip yıkılacaktır. Ancak Meşrutiyetin ilanından sonra, onlar kendilerinin yanıldıklarını, Osmanlı**

Halifeliliği'nin yeniden kuvvetlendiğini görerek korkuya düştüler ve Alem-i İslam'ın gittikçe terakki edeceğine inandılar." (BAYKARA: 204, DEVLET:134-135, BALA;66) denilirken Müslümanlara da şöyle seslenilmektedir: "**Dindaşlar, biliniz ve inanınız ki, yegane ümidimiz ve carey-i necatımız, Türkiye'nin istiklal ve terakkisindedir.**" (DEVLETİ34-135, BALA;67)

Görülen odur ki, Musavat partisi milli ve dinî mahiyetteki bu ve benzeri tebliğler ile gayretlerini, Türklerin kurtarılması ve hepsinin İstanbul'un himayesinde geniş bir Müslüman-Türk Birliği kurma fikrine yöneltmişti.

Güvenlik konusunda çok dikkatli davranan Musavat partisi, üçer kişilik hücreler hâlinde teşkilatlanmıştı. Bu hücreler bütün Kafkasya'ya hatta İran Azerbaycanı'na da yayılmıştı. Musavat'ın, Bakü merkezi, hükümetin açıktan tenkit edilmemesi ihtiarında bulunmuştu. "**Şimdilik, sıkı bir gizliliğin temin edilmesi ve seçilmiş üyelerin sayısının artırılması, hareket tarzı olarak saptanmıştı**". (DEVLET, 1985:135)

Musavat'ın kadın haklarını koruması, ileri görüşü savunması ve bilhassa sünni olan Türkiye'ye karşı muhabbet beslemesi mutaassıp Şii hocalar tarafından hoş karşılanmamaktaydı. M. Emin Resulzade, bilhassa buna oldukça büyük önem vermekte idi. Yazdığı yazılarında bu hususu işlemekteydi. "Dirlik"te yayınlanan bir makalesinde **ümme** ve **millet** arasındaki münasebeti tetkik ederek, bunlar arasında kesin bir tayin yapmak gerektiğini savunuyordu. Ümmetin hususi bir dini mana taşıdığı ve Dünya çapında bir Müslüman müşterek inancı ifade ettiğini söylüyordu; oysa millet ortak bir dil, kültür ve dini paylaşan insan topluluğu manasına geliyordu ve din, bir milleti teşkil eden unsurlardan sadece birisi idi. Millet dini bir zümre için kullanılamazdı. Milliyetçiliğin bu ifadesi Musavat'ın düsturu haline gelmişti.

Bu ülkü "**Tabii devletin milli olduğu, milliyetinde yalnız din ile değil, başlıca dil üzerine müstenit, harsen teessüs ettiği kanaatiyle biz, bugünkü hâliyle dağılık bulunan geniş Türk Dünyası'nın bir gün gelip te mütehhit ve müttelik bir Türk Alemleri teşkil edeceğine inanıyoruz**" denilerek; Musavat Partisi'nin programının başına geçirilmişti. (BAYKARA, 1975:205)

Musavat Partisi, I. Dünya Savaşı'nın başlarında Azerbaycan Türklerinin milliyetçilik hislerinin sözcüsü hâline gelmiştir. Zamanla gelişen, büyüyen Musavat Partisi, Azerbaycan'ın 1918 senesinde istiklalini tesis etme mücadelesinde büyük rol oynamıştır.

Çarlık Rusya'sına (I. Dünya Savaşı'nda) 1 Ağustos 1914'de Almanya'nın savaş açtığı açıklamasından sonra; Kafkasberisi dahil, imp.'un her yerinde sebepsiz bir destek ve coşku ile karşılanmıştı. Bütün Rusya halkı sadakatlerini beyan etmişlerdi. Genel olarak bütün Rusya Türklerinin yaptığı gibi Azerbaycan Türkleri de - Rusya'ya sadakatlerini beyan etmişlerdi. Genel olarak bütün Rusya Türkleri Rusya'nın savaş ihtiyaçlarına maddi destekte bulunmak zorunda kalmışlardır. İlk zamanlarda, henüz Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmeden önce, Azerbaycan Türklerinin bu tavırları izah edilebilecek niteliktedir.

Askere alınan Azerbaycan, Tatar ve Başkurt Türkleri mevcudunun 200 bin olduğu kaydedilmektedir. Bunların hepsi, Rus cephesinde savaşa katılmışlardır. 1914 - 1917 yılları arasında Rus ordusunda 200 kadar Azerbaycan Türk'ü subay olarak yer almıştır. Bunların ekserisi Alman cephesinde savaşmışlardır.

Bu arada savaşın başlamasını bir fırsat addeden Ermeniler, Taşnak - sütyun liderliğinde eski hayalleri olan "Büyük Ermenistan" tesis etme gayretleri içerisine girmişlerdi. Rus hükümetinin müsaadesi ile kurdukları kendi "gönüllü" kitaları ile Kafkasya'nın Müslüman ahalisine karşı şiddet olaylarına katılıyorlardı (KURAT, 1987: 264).

Almanya'nın tazyiki ve Rusya'nın anlaşmaz tavrı Osmanlı Devleti'nin I. Dünya savaşına girmesine sebep oldu. Osmanlı devleti savaş ilanını açıklarken bunun bir cihat olduğunu belirtmiştir. Ve tüm dünya Müslümanlarına cihada çağrıda bulunmuştu. Bu zamanda Rusya'ya bağlılık hislerini dile getiren Azerbaycan Türkleri, Osmanlı ile Rusya'nın savaşa girmesi neticesi büyük bir karışık hissiyat yaşıyorlardı.

Milliyetçilik ruhunun gittikçe kuvvetlendiği bir zamanda Enver Paşa'nın bu ceryanın dışında kalması imkansızdı; mamafih siyasi bir şahıs olması hasebiyle aynı derecede "Panislamist" görüşü de benimsemesi ve Türkiye'nin düşmanlarına karşı hem Türk Milliyetçiliğini hem de

İslam dinini birer silah olarak kullanması gayet tabii idi. Harbin çıkması ile, Türkiye dışındaki 200 milyonu aşan Müslümanlardan ve bilhassa Rusya'daki Türk - İslam zümrelerden geniş ölçüde faydalanmak mümkün olacağı görüşü ile "cihad" ilan edilmiş ve bilhassa Kafkaslarda olmak üzere "Türkçülük" esaslarına dayanan bir siyasetin gerçekleştirilmesi istenmişti. Enver Paşa, bizzat kendisi cepheye gelerek, III. Ordunun başına geçti ve Sarıkamış taarruzuna başladı. Hedefi, Rusları Kars ve Sarıkamış arasındaki temel hareket alanında yenilgiye uğratmaktı. Savaş 22 Aralık'ta başladı. *Neticede Osmanlı Ordusunun savaş yorgunluğu ve Rus Genel Kurmay Başkanı General Yudenitç'in enerjisi ile Sarıkamış taarruzu Rusların galibiyeti ile sonuçlanmıştı.* (KURAT, 1987: 282) Enver Paşa'nın bu ileri yürüyüşten beklediği ve umduğu "**Türkçülük**" semereleri elde edilemedi. Sarıkamış yenilgisi, Kafkas cephesinde savaşın kaderini tayin eden bir hadise olmuştur.

Ancak bu dönemde, Osmanlı Devleti, her ne kadar Rusya ile olan (Sarıkamış) savaşlarda başarılı olamamışsa da, Rusya Türkleriyle münasebetler teşkil edebilmiştir. Zira, daha savaş başlamazdan evvel, Türkiye'de mevcut şartlarda bir hayli artan Türkçülük fikirleri, Sarıkamış taarruzunda tesirli olmuştu. Enver Paşa, Sarıkamış taarruzuna başlarken, Ruslara karşı Kafkaslarda Müslüman ve hatta Müslüman olmayan kavimlerin, mesela Gürcülerin ayaklanacaklarına inanmıştı.

Azerbaycan Türklerinin de Osmanlı Devleti'ne alakasının, savaşa rağmen devam etmiş olduğunun bir işareti olan en önemli hadise, Şubat 1915 tarihinde Fethi Ali Han'ın yeğeninin Erzurum da Türk makamları ile temasıdır. Arslan Han Hoyski, Difai teşkilatının sözcüsü sıfatı ile Kafkasberisi Müslümanlarının müstakil bir devlet teşkil etme arzularını Türk makamlarına anlatmıştır. Kafkaslarda Türkiye ile Rusya arasında böyle büyük bir tampon devletin kurulması fikri, Enver Paşa tarafından uygun görüldü ise de; Türk Ordusunun Ruslar karşısında ki mağlubiyetleri bu fikrin icra edilmesine mani olmuştur.

1916 yılı ile başlayan Kafkas Cephesindeki mücadelelerde Osmanlı devletinin yenilmesi ve esir düşen Osmanlı Türk askerlerinin Narcın

adasındaki kamplara götürülüşü Azerbaycan Türklerinde derin üzüntülere neden olmuştu. *Bu tarihte Azerbaycan, Milli Hareketi'ni canlı tutan sadece, Osmanlı Devleti topraklarında bulunan siyasi mültecilerin faaliyetleri idi.* (DEVLET:242-243, KURAT:501) Rusya'ya karşı harp başladıktan çok kısa bir süre sonra, Rusya'daki Müslüman ve Türk kavimlerin medeni ve siyasi hak arzularını dünyaya duyurmak için (İstanbul'da) kurulan "Rusya Müslüman - Türk Tatarlarının hukukunu Müdafaa Komitesi" Türkiye'de Rusya Türkleri tarafından kurulmuştu. Bunlar arasında (Tatar Türkü) Yusuf Akçura Abdürreşit İbrahimov (Kırım Türkü) Mehmet Esad Çelebizade (Buharalı) M. Beycan ve (Azerbaycan Türkü) Ali Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu yer almakta idi. Komite dahilinde bir hayli önemli görevleri ve rolü olan Ali Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu, Avrupa'nın çeşitli başkentlerine (Sofya, Budapeşte, Viyana, Zürih, Berlin...) giderek Rusya Türklerinin durumunu anlatmakta idiler. Azerbaycan Türkleri, savaşın ve dünya tarihinin kaderini değiştirecek yeni bir hadiseye kadar, 1917 Bolşevik İhtilaline kadar siyasi açıdan durgun bir hâl içine girmişti.

1905'den itibaren Türklerle Ermeniler arasında çatışmalar başlamıştır. 1917 ihtilali sırasında Ermeniler Karabağ'ın Ermeni toprağı olduğunu ileri sürmüşlerse de, 1918'de Osmanlı Devleti ordusu tarafından burada düzen sağlanmıştı.

Bolşevik Dönemi Azerbaycan

Bolşevik İhtilaline Karşı İlk Tavırlar

Savaş bütün şiddeti ile devam ederken, Rusya'da temelleri 1906 senesinde atılan siyasi çalkantılar neticesinde, buhran meydana gelmişti. Gün geçtikçe artan siyasi buhran, ülkenin içinde bulunduğu kıtlık, açlık ve en önemlisi hiç bitmeyecek gibi görülen savaş ülkedeki Çar idaresinin zayıflamasına sebep olmuştu. Halk tek suçlu olarak gördüğü Çar'ın ve onun idaresinin yıkılmasını istiyordu.

İlk hareket başkent Petersburg'da, Şubat 1917'de baş gösterdi. Açlık grevleri, akabinde şiddet gösterilerinin ve silahlı çatışmaların artması ve ülkeye yayılması üzerine Çar, Duma'yı feshettiğini açıklamışsa da Meclis bu emre itaat etmemiştir. Çar'dan korkan bazı milletvekil

lerinin Petersburg'dan kaçtıkları için, Meclisin (Duma) "icra" görevini, "Duma'nın Muvakkat Komitesi" adlı bir komite üstlenmişti. Bu Komitenin başkanlığını, bir ihtilalci sosyalist olan Kerenski yapıyordu. Diğer taraftan türlü işçi temsilcilerinden teşkil "İşçiler Soyyeti (Meclisi)" ise ikinci bir iktidar gücü haline gelmişti. Bu daha sonra isyana katılan askerlerin de iştiraki ile "İşçi ve Askerlerin Soyyeti" adını almıştı. Dolayısı ile Rusya iki başlı bir iktidar tarafından yönetilecekti.

Çarlığın yıkılması ile, tesis edilen yeni iktidarın ilk işi, idari kadrolarda tasfiye gitmek ve halk arasında sevilmeyen idarecileri değiştirmek ile Polis ile Jandarma teşkilatını lağvetmek olmuştu. Bu arada yeni hükümet Nisan 1917 senesinde yayınladığı bir beyanat ile "... **Hür Rusya'nın gayesi ne başka milletlere tahakküm etmek, ne başka milletlere Tahakküm etme, ne ellerinden milli ülkülerinin koparmak, ne de onlardan kuvvetle toprak almak olmayıp, her milletin kendi kaderini ve idari tarzını tayin etme hakkına sahip olması esasına dayalı sağlam bir barışı tesis etmektir...**" şeklinde bir açıklamada bulunarak; bütün Rusya vatandaşları üzerindeki mevcut dini ve milli engellerin kaldırılacağını beyan etmişti. (BAYUR, 1983; 58...90.)

Kerenski hükümetinin halk arasında uyandırdığı sun'i iyimser ve ümid verici hava, Rusya Türklerini de etkilemişti. Zira, son Çar İmparatorluğunun bütün halkları, bu hadiseler karşısında iyimserlik ve hayranlık içerisindeydiler ve Rusya'daki Müslüman Türk liderler de "monarşi idaresinin mahkumiyetinden tamamen ve kan dökmeden kurtulmayı" coşkun bir tarzda kutlamışlardı.

Diğer taraftan Rusya Türkleri, kendi aralarında bir birliğe doğru faaliyetlerini devam ettiriyorlardı. Daha evvel mevcut olan fikri farklılıklar tekrar canlandı ve bu, 14 Mayıs 1917 senesinde Moskova'da toplanan Müslüman kongresinde büyük bir mesele haline gelecekti. (TOGAN, 1981, 358-359) Bu konuda iki temel fikir hakimdi:

- 1- Rusya dahilinde Türklerin birliği teşkil edilerek, bu birliğin merkezi hâle getirilmesi ve kültür birliği, yani **Merkeziyet** fikri.
- 2 Coğrafi Muhtariyet fikri, yani **Adem-i Merkeziyet** fikri.

Birinci fikir Tatar Türkleri tarafından, ikincisi ise Azerbaycan Türkleri tarafından savunul-maktaydı ve Müsavat partisi programında yer almaktaydı.

Kafkasberisi - Azerbaycan ve Siyasi Partiler

9 Mart 1917 senesinde alınan bir kararla, Ermenistan ve Azerbaycan vilayetleri ile Osmanlı Devletinden savaş sırasında işgal edilen toprakların sivil idaresi, **Ozakom'a** bağlandı. 22 Mart 1917 tarihinde yapılan tayin ile komitede yer alacak üyeler tespit edilmişti. Tayin edilenler şunlardı;

V.A. Kormalov.(Ozakom başkanı)

A.İ. Çhenkeli.(Gürcü, Menşevik)

K. Aşağıdze.(Gürcü, Sosyalist federalist)

M. I. Papazcany an. (Ermeni - Kadet partisi üyesi)

M.Y. Caferov.(*Azerbaycan Türkü,o tarihte hiç bir partiye bağlılığı olmayan Caferov, daha sonra Musavat partisine girecek.*)

Bu arada Ozakom, teşkil edildiğinden itibaren, Kafkasberisi'nde yaşayan milletleri tam manasıyla temsil edememesi ve toprak reformu meselesinde halkın güvenini kazanmaması üzerine, tenkidlere maruz kalmıştı. Artan ve siyasi güçlerini kullanmada sabırsızlık gösteren siyasi teşkilatlar, önce **Ozakom** (1917'de Kafkasberisi Genel Valiliğinin yerine *Ozakom* yani *Maveray-ı Kafkas Komserliği* ihdas edildi.) otoritesiyle çatışmaya girdiler. Azerbaycan'da bu siyasi teşkilatlar iki grupta toplanabilir:

1- Etnik olarak Rusların ekseriyette olduğu, siyasi olarak ise sosyalist "**Sosyal Demokratların ve İhtilalci Sosyalistlerin**" hakim olduğu Sovyetlerdir.

2- Yerli ahalinin, yani Azerbaycan Türklerinin siyasi teşkilatıdır ki, bunlar "**Ahali Cemiyetleri Konseyi**" çatısı altında toplanıyordu.

Görülen odur ki, Mart 1917 ihtilalinin hemen akabinde Kafkasberisi, siyasi olarak kesifleşmiş bir atmosfere girmiş ve Azerbaycan Türkleri de bu şartlarda en uygun işi yaparak, aralarındaki mevcut fikir ayrılıklarına rağmen birleşmişler ve bu koalisyon, genel olarak bütün Kafkasberisi'ndeki Müslümanları dahil ediyordu.

Azerbaycan'da Siyasi Hayat

Diğer taraftan ihtilalin hemen ardından, Azerbaycan'da daha evvel faaliyette bulunmuş ve ihtilal ertesinde tekrar faaliyete geçen eski ve yeni partiler mevcuttu. Bunlar, siyasi olarak "milliyetçi, sosyalist ve Panislamist" gibi farklılıklar göstermesine rağmen, genel olarak Azerbaycan'ın hürriyetini gaye edinmişlerdi.

•Musavat Partisi

- Adem-ı Merkeziyet Fırkası (Türk Federalist Partisi)**
- Bağımsız Demokrat Grup**
- Himmet Partisi**

•Adalet Partisi

•İttihad Partisi

Musavat Partisi, siyasi olarak faaliyete 1911 senesinde geçmiş olduğu hâlde, 1917'de artık gizlenmeyi bırakarak, Azerbaycan'ın milli bakımdan en büyük partisi hâline gelmişti. Parti, M. Emin Resulzade liderliğinde, Bakülü aydınların, orta sınıfın alt kesimi ve parti kurucularının milliyetçi - sosyalist fikirlerini tasvip eden yerli (Türk) işçilerinin desteğine sahipti. Partinin faaliyet merkezi, Bakü'de bulunuyordu. (DEVLET, 1985: 135)

Şubat 1917'yi izleyen bir kaç gün içinde, Gence'de "**Türk Adem-ı Merkeziyet Fırkası**" tesis edilmişti. Bu Parti, Osmanlı Devleti'ndeki Adem-ı Merkeziyet Cemiyeti'ne ad olarak benzemesinin yanısıra, takip edeceği siyaset bakımında benzerlik taşımaktaydı. Türkçülük esası üzerine kurulu bir siyasete sahip olan parti, Gence'de büyük bir destek görüyordu. Önemli bir diğer hususu ise, Partinin kurucusu Yusufbekov, İsmail Gaspıralı'nın damadı idi ve aynı zaman da bir süre Osmanlı Devleti'nde yaşamış olan bir şahıs, Türkçülüğün liderlerinden birisiydi.

Ali Merdan Topçubaşı ile Fetali Hoyski (Boylu)'nin liderliğini yaptığı "**Bağımsız Demokratik Grup**" genel olarak milliyetçi bir görünüme sahip olmakla beraber, iddialı bir politika icra etmiyordu.

Himmet Partisi ülkedeki sosyalist fikri en sert takip eden tek parti olma durumundaydı. Çarlık zamanında, Rus polisi tarafından kapatıldıktan sonra, üyelerinin çoğu Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne geçmişti.

Azerbaycan Sosyalizmi'ni temsil eden Himmet, Musavat gibi, 1917 ihtilalinden sonra hızlı bir teşkilatlanma ve güçlenme gösterememişti. Eskisine nazaran daha Marksist bir hüviyetle yeniden doğan Himmet, eski desteği

bulamamıştı. Müsavatın tesirli ve istikrarlı politikası, Bakülü Müslüman - Türk işçileri kendine yakınlaştırmıştı.

Himmetin Bolşevik kanadı tarafından Bakü'deki İranlı işçiler dikkate alınarak teşkil edilmiş olan **Adalet Partisi** ise, oldukça küçük bir zümre idi. Bu küçük zümre daha sonra önemli bir rol oynayacak ve 1920 yılında, bugünkü *Tudeh Partisi*'ni (İran'daki) "*Komünist Partiyi*" meydana getirecekti.

Siyasi tablonun diğer bir parçası olan "İttihad" Eylül 1917 senesinde Gence'deki "İttihad-ı İslam Partisi" ile Bakü'deki "Rusya'da Müslümanlık" adlı grubun birleşmesi ile meydana gelmişti. Parti, şeriatı siyasi rehber kabul ediyordu. Panislamist fikirli İttihad, Türkçülüğü ve her türlü milliyetçiliği "ümmet" açısından yıkıcı bir unsur olarak nitelendiriyordu. Bu partinin iki önde gelen idarecisi, İsa Bey Aşurbeyli ve Karabek Karabekov, harpten önce Rus Demokrat Partisi üyesiydiler. Bu iki Azerbaycan Türk lideri ikili oynuyorlardı.

Netice itibariyle, Kafkasberisi'nde savaş sırasında suskun siyasi partiler 1917 Şubat ayından sonra tekrar ortaya çıkmışlardır. Türklerin geleceğini ilgilendiren temel konular üzerinde ne gerilemişler ne de fikir değişikliğine uğramışlardır. Bu arada Rus hükümetinin bölgede tesis ettiği Ozakom tarafından temsili ise çok zayıftı. Zira, komiserlik, halkın desteğini kazanamamıştı. Dolayısı ile Şubat ihtilali, Rusya'nın her tarafında ve Kafkaslarda yaşayan Müslüman - Türkler ile Ruslar arasındaki mevcut uçurumu daha da genişletmekten başka bir işe yaramamıştır.

Kafkasya Müslümanları Kongresi

İhtilalin teşkil ettiği yeni şartlar altında Azerbaycan'ın siyasi tavrını tayin ve tespit etmek amacıyla, Nisan 1917 senesinde Bakü'de **Kafkasya Müslümanları Kongresi** toplandı. (DEVLET: 269, BAYKARA: 211) Kuzey Kafkasya (Dağıstan), Azerbaycan ve Gürcistan ile Ermenistan'daki Türk ve Müslüman mümessillerinden teşkil olan bu kurultay, Kafkasya Müslümanlarının siyasi tutumlarını ve İhtilalden ne beklediklerini tespit edecekti. Musavatın görüşlerini M. Emin Resulzade, Adem-ı Merkeziyetin ise Nasib Yusufbeyli, kongrede savunuyordu. Bağımsız Demokratik Grubun milliyetçi fikirleri ise Ali Mercan Topçubaşı'nın şahsında vücut buluyordu. Sosyalistlerde, daha

sonra Bolşeviklere katılan, Nerimanov'un liderliğinde temsil ediliyordu.

Kongre sonunda "**Müslüman milletlerin menfaatlerine en uygun idare tarzı, Rusya'da coğrafi muhtariyet temelinde teşkilatlanmış demokratik bir cumhuriyetin teşkilatlanması olacaktır.**" şeklinde bir karar alınmıştı ki, bu kararda tespit edilen fikir, daha sonra Müsavat partisi ve onun lideri Resulzade tarafından Mayıs 1917 'de toplanacak olan I. Umumi Rusya Müslümanları Kurultayında 271 oya karşı 446 ile kabul ettirilecekti.

Ekim İhtilalinde Azerbaycan Ve

Kafkas Berisi Hadiseleri

Ekim ihtilalinden sonra, istiklale götürecek her türlü fırsattan istifade etmek isteyen Azerbaycan'da bu talebin siyasi sahada sözcüsü olan Musavat Partisi, Bakü'de bir kongre düzenledi. Bu kongrede Musavat Partisi ileriye dönük bir program teşkil etmişti:

1 Rus devletinin idari tarzı, milli-mahalli temelden hareketle tesis edilmiş muhtar cumhuriyetlerden teşkil olmalıdır.

2. Devletin anayasası konuşma, vicdan, meclis ve grev hürriyetlerini teminat altına almaya ilave olarak, aşağıdaki hususlarda da teminat verilmelidir:

a- Muhtar cumhuriyetler sisteminin ihlal edilmezliği

b- İş kanunlarının her yerde aynı uygulanması

c- Tarım meselesine her cumhuriyetin kendi şartlarına uygun çözüm bulunması,

3. Sabit bölgede oturmayan milletlere milli ve kültürel muhtariyet verilmelidir.

4. Coğrafi ve milli müstakil unsurların her ikisinde de yasama, kendi temsil organlarına tabii olmalıdır.

5. Devlet teşkilatlarında temsil edilen müstakil unsurlar, müşterek hedef ve talepleri bahis konusu olduğunda birlikte hareket edebilme hakkına sahip olmalıdır. (BALA: 85-86)

Görüleceği üzere musavat partisi, mümkün mertebe milliyetçi bir tavır ile Azerbaycan'ın istiklali ve muhtariyeti için daima hazır bir durumda idi.

Bolşeviklerin gerçek niyetlerinin su yüzüne çıkmaya başlaması üzerine, geçici bir süre "*bekle ve gör*" politikası içindeki Musavat liderleri,

Bakü'nün kaypak siyasi zeminini terk ederek; milli mücadelelerini Gence'ye taşdılar.

Seym'in Teşkili

Bolşeviklerin altında iyice sıkışan Kafkasberisi milletleri, bir birliğe gitmekten başka çarelerinin kalmadığını idrak etmişlerdi. Rusya'nın bir parçası olarak kalma arzularını hala yaşatan Gürcüler ve Ermenileri böyle bir birliğe zorlayan sebep, Osmanlı Devletinden korkmaları, Azerbaycan Türklerini mecbur eden bir türlü kopamadığı Rusya'dan müsait anın gelişine kadar korunmaktı. Dolayısıyla farklı gayelerin zoraki bir müttefikliği olarak meydana gelen **Seym**, daha sonra görüleceği gibi bir ay gibi kısa bir süre yaşayabilecekti ve içinde yaşayan milletlerin de yolları ayrılacaktı.

Bir yerde, kısa bir müddet için teşkil edilen Seym'in mevcudiyetine, daha evvel Kerenski devrinde olduğu gibi, yine Bolşeviklere karşı çıkıyordu. Görüntüde hürriyetçi fikirleri savunan Bolşevikler, nedense Seym'i, Kafkasberisi'ni Sovyet Rusya'dan koparma olundaki bir merhale kabul ediyor ve bunu hazmedemiyordu. Bütün bunlara rağmen Müsavat partisi, mevcut engellemeler karşısında verdiği destek ile Seym'in teşkiline büyük bir katkıda bulunmuştu.

Teşkil edildiği anda dünya siyasi şartlarında dağılacağı kesin olan Seym, mecburiyet neticesi meydana getirilmiş bir organdı. *"Her üç millette kendisini destekleyecek bir kuvvet, bir büyük devlet aramaktaydı. Ermeniler ne olursa olsun Rusya'ya dayanmak arzusundaydılar. Gürcüler icaplara göre ya Ruslara ya Almanlara yada İngiltere'yi destek edinmek zihniyetindeydiler. Azerbaycanlılar tabiatıyla Türkiye'den başka destek bulamayacaklarına inanmışlardı. Bu nedenle, ilk büyük sarsıntıda bu konfederasyonun dağılacağı muhakkaktı.* (KURAT, 1987: 463)

Bilindiği gibi Lenin 1917 Kasım ihtilali ile, Rusya'nın iktidarına sahip olmuş ve 8 Kasım'da Sovnarkom'da idareyi ele geçirmişti. İlk iş olarak, ülkedeki her milletin kendi mukadderatı hakkında tayin hakkı olduğunu vadeden, bir bildiri yayınladı. Ancak, aynı Lenin 11 Ocak 1918 senesinde yayınladığı kararnamesinde, asıl amacını göstermekte gecikmedi.

Maveray-ı Kafkas Cumhuriyeti

Türk askeri hareketi ve baskısı altında Seym, 22 Nisan günü **Maveray-ı Kafkas Cumhuriyeti** kendisini müstakil bir devlet olarak ilan etti. Seym'in müstakil bir devlet olarak kurduğu yeni hükümetin teşkilini, öteden beri muhtariyet

tarafı olan, Çenkeli üstlenmiştir. Teşkil edilen devlette yer alan Azerbaycan Türklerinin fazlalığı, onların Kafkasberisi siyasi olaylarında rollerinin arttığına bir işarettir.

Yeni hükümetin asıl vazifesi barışı temin etmektir. Diğer temel görevleri arasında; anayasanın tanzim edilmesi, cumhuriyetin sınırlarını tespit ederek savaşa son vermek vb. M. Emin Resulzade'de devletin unuttuğu iki meseleye dikkat çekmiştir. Bunlardan biri Kafkasberisi'nin Dağıstan ile birleşmesi. İkincisi de Bakü'nün yabancı ajanlar tarafından (Shaumian ve Sovyet kastediliyor) idaresine son verilmesi idi.

Çarlık Rusyası'nın yeni mirasçıları olan Bolşevikler, Sovyet ekonomisinin Bakü petroleri olmadan yaşayamayacağını anlamışlar ve bu nedenle, Komünist ileri gelenlerinden Ermeni *Stephan Shaumian'ı* Kafkasya'yı nüfuz altına almak üzere büyük yetkilerle Bakü'ye yollamıştı. Bir yandan Türk ordularının ileri hareketi, diğer yandan Gürcülerin mukavemetleri karşısında başarısız olan Shaumian, asıl gayesi olan Bakü'ye gelmişti. Faaliyetleri sonucunda, Taşnak -Bolşevik işbirliği ile **"Kızıl Cumhuriyet"** teşkil edilerek, katliamlara başlanmıştı. **"Mart Hadiseleri"** veya **"Mart Katliamları"** diye bilinen 3 günlük (30-31 Mart, 1 Nisan) katliam sonunda 20 binden fazla Azerbaycan Türkü hayatım kaybetmiştir.

Bu hadiselerden sonra, Bolşevikler "Büyük Rusya" fikrinde Taşnakları (Ermenileri) müttefik kabul ederken, Azerbaycan Türkleri ise, sadece Osmanlı Devletine güvenebileceklerini bir kez daha anlamışlardı. Gürcüler ise Almanya'ya yaklaşmakta idiler.

Bilhassa Ermeni katliamlarından ve Bolşevik baskısından bunalan Azerbaycan Türkleri artık, müstakil bir hürriyete sahip olmak istiyorlardı. Diğer taraftan Osmanlı Devleti, Seym'in istikrarlı olmadığını görerek, Seym'de yer alan her üç milletin ayrı bir devlet hâline gelmeleri gerektiğini taraflara beyan etti. (KURAT, 1987: 476; ÖKE,1986:162)

*Bunun üzerine, Seym 26 Mayıs 1918'de yaptığı son toplantıda müzakeralar neticesi kendini feshederek, **Mavera-ı Kafkas Cumhuriyeti'nin** sona erdiğini bildirdi.*

*Neticede Gürcistan 26 Mayıs 1918 günü istiklalini ilan etti, aynı gün Ermeniler de kendi müstakil devletlerini ilan etmişlerdi. **Azerbaycan ise 28 Mayıs 1918 senesinde müstakil bir devlet olduğunu ilan etti.** Bu arada Bakü Shaumian'ın diktatörlüğünde olduğu için, Müstakil Azerbaycan'ın başkenti, geçici olarak Gence olmuştu.*

Gerek Almanya ve gerekse Rusya'nın engellemelerine rağmen, Kafkaslardaki siyasi gelişme Osmanlı Devleti'nin istediği tarzda gerçekleşmişti. Bu müstakil devletlerle, 4 Haziran 1918 senesinde ayrı ayrı barış antlaşmaları imzalamıştır.

İstiklal fikri Gence'nin "*Ademi Merkeziyet Partisi*" ile Bakü'nün "*Musavat Partisi*"ni birleştirmiştir. İki Milliyetçi ve Türkçü **Nesib Bey Usupbeyli** ile **Mehmet Emin Resülzade** bir araya gelerek Azerbaycan'ın istiklaline karar vermişlerdir. **28 Mayıs 1918'de Milli Azerbaycan Cumhuriyeti** ilan edilmiş ve Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştır.

Azerbaycan'da Eğitim ve Kültür Hayatı

İki büyük Türk boyundan birisi olan Oğuz Türklerinin bir parçası olan Azerbaycan Türkleri, diğer Türk kavimleri gibi istiklal ve hürriyetlerine düşkün insanlardı. Fakat yaşadıkları bölgede cereyan eden siyasi ve içtimai hadiseler onları paramparça etmişti. Bu parçalanma müstakil hanlıklar döneminde de devam etmişti. Rus idaresi, birlikten mahrum Azerbaycan Türklerine zulüm ve baskının yanı sıra merkezi bir yönetimde getirmişlerdi. Ayrıca, Rusların, Azerileri iktisaden sömürmeleri Azerbaycan Türklerini birleşmeye sevk etmiştir.

Bu arada, Rusların, bilhassa İran'ın bölgedeki tesirini azaltmak için Rus - Tatar okullarını çok sayıda açması ve Azerileri Rus kültürüne sokma gayretleri onlar üzerinde değişik tesirler bırakmıştır. Bu okullar sayesinde, Ruslar bazı Azeri gençlerini kendi kültürlerine sokmayı başarmış ise de, diğer Azeri gençlerin okuyup kendi insanına ve ülkesine hizmete koşmasına mani olamamıştır. Modern ilimler öğrenen Azeri aydınları, kendi halkının geri kalmışlığını görerek, onlara modern eğitimler verebilme yollarını aramaya başlamışlardır. Bir taraftan Rus okulları, diğer taraftan da Gaspıralı'nın Usul-ı Cedit (Yeni Usul) mekteplerini örnek alan Azerbaycan Türkleri, XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında hızla eğitim seviyelerini yükseltmeye başlamışlardır. Bu asrın başlarında Türkiye Türkleri ile eğitim ve kültürel ilişkilerini geliştiren Azerbaycan Türkleri, kendi konuştukları Türkçeyi daha da geliştirmişlerdir. XX. asrın ilk çeyreğinde Azerbaycan aydınları Türklük şuurunun gelişmesinde büyük roller oynamışlardır. Mirza Fethaki Ahmedzade ile Hasanbey Zerdabi'nin başlattıkları bu akımı Ali Ekber Tahirzade Ali Turan, Ali Merdan Topçubaşı ve Mehmet Emin Resülzade devam ettirmişlerdir. Hacı Zeynelabidin Takiyef adlı bir

hayır sever bütün varlığını Azerbaycan Türklerinin eğitimine ve gelişmesine harcamıştır. Bu Azeri Türkü, Azerbaycan'da ilk kadın mektebini kurdu muştur.

Azerbaycan Türkleri eğitim konusunda Rusya'dan yeterince faydalanamayacaklarını anlayınca, bilhassa 1905'ten sonra Türkiye'ye yönelmişlerdir. Muallimler getirme yoluna gittiler. Azerbaycan'a gelen ilk Osmanlı Türk muallimi Ahmet Kemal Beydir. Bakü'de "Balahane" mektebinde vazifeye başlamıştır. Hacı Zeynelabidin Bey, Muallim Mehmet Cevdet ve arkadaşlarını Azerbaycan getirmiştir. Bunlar Azerbaycan'da Osmanlı kültürünü doğru olarak tanıtmaya ve Azeri eğitiminin gelişmesine muvaffak olmuşlardır. Daha sonra İstanbul'dan gelen Baha Sait ve Beşiktaşlı Küçük Fuat gibi muallimler Türkiye ile Azerbaycan arasındaki dil ve kültür birliğinin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. "*1917 ve 1920 yıllarında Osmanlı ülkesinden Azerbaycan'a giden öğretmen sayısı 300'ü geçmiştir.*" (CAFEROĞLU,1964:135)

Azerbaycan'da 1908 senesinde Türkiye'den gelen öğretmenler ile eğitimde ciddi faaliyetlere başlandı. Hazırlanan programa göre, yeni usulle eğitim yapacak okullar açılmaya başlandı. Eğitim sahasında gösterilen ciddi gayret, meyvelerini vermeye başlamıştır. 1907'de yapılan Azerbaycan öğretmenlerinin II. Kurultayında "Usul-ü Cedit"le eğitim yapılması kararlaştırıldı. 1907 senesinde ilk medrese olan "Medrese-i Saadet" faaliyete başlamıştı, ardından 1908'de ikinci bir medrese açılmıştı.

Diğer taraftan, kendi güçleriyle yürüttükleri eğitim sahasında çeşitli kütüphaneler kurulurken, musiki faaliyetleri de icra edilmekte idi. Gece kursları ile okuma ve yazma bilenlerin sayısı artırılmaya çalışılıyordu. Mesela "Necat Cemiyet" 1909'da böyle bir kurs düzenlemiş ve bu kursa 280 kişi katılmıştı (BAYKARA: 60, DEVLET:215, SÜMBÜL: 41). Bütün gayretlerle milli okullarda ve diğer okullardaki Azerbaycan Türkü çocuklarının sayısı günden güne artmakla beraber, Ermeni ve Gürcülere nispeten yine de azdı (CAFEROĞLU: 136, DEVLET: 215).

1905 ile başlayan müsait şartlardan faydalanan Azerbaycan Türkleri, ülkelerinde gazeteler ve dergilerle halka milli davaları hakkında fikirler verilmeye başlanmış ve bir hayli **de faydalı olmuştur.** *Bu dönemde, milli dava fikirlerinin verilmesine yönelik, çıkarılan gazete ve dergiler şunlardır:*

<u>ADI</u>	<u>YILI</u>	
Hayat	1905	Hakikat-ı Efkâr
İrşad		Sada-ı Vatan
Himmat (Yeraltı)		Rus- İran Tevesüttü
Koç - Davet		Işık, Hilal, (Dergiler)
Tekamül	1906	Hak Yolu (Dergi)
Molla		Sada-ı Hak, Taze Haber
Nasreddin(Dergi)		Son Haber, Kelniyyat
Debistan (Dergi)		(Dergi)
Bahar (Dergi)		İkbal, Sipur (Dergi)
Rehber (Dergi)		Şelale (Dergi)
Hakayık(Dergi Farsça)		Basiret, Sada-ı Kafkas
Nevruz (Dergi Farsça)		İkdam, Lek-Lek (Dergi)
Füzuyat (Dergi)		Mezile, Dirlik, Tuti
Taze Hayat	1907	(Dergiler)
Yoldaş		Yeni İkdam, Doğru Söz
Behlül (Dergi)		Açık Söz, Yeni İkbal
Terakki	1908	Burhan-ı Hakikat (Erivan
İttifak		Dergisi)
İstikbal (Gence)		Baba-ı Emir (Dergi)
Sada	1909	Kurtuluş (Dergi)
Hakikat		Kardeş Kömeği Dergisi
Zenbur (Dergi)		Yeni Gence (Gence)
Leyla (Dergi)		(DEVLET, 1985: 210)
Mezher (Dergi)		
Güneş	1910	
Arı		
Yeni Füzuyat (Dergi)		Azerbaycan Türkleri, 1905 sonrası Rusya'daki
Şehab-ı Sagir (Dergi)		nispi hürriyet şartlarında, istiklale ulaşmak yoluna giden
Mir'at (Dergi)		mümkün olan her şeyi yapmaya çalışmaya başlamıştır.
Mektep (Dergi)		Tamamen kendi gücüyle giriştiği bu faaliyetlerde,
Yeni Hakikat	1911	Osmanlı Devleti'nden önemli derecede yardım ve
Malumat, Bakü Hayat		destek görmüştür.
Yeni İrşad		
Asar-ı Hakikat		

KAYNAKLAR

BAYKARA, Hüseyin		1989	Büyük Selçuklu İmp.
1975	Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi İstanbul	KURAT, A.N.	Tarihi Ankara
BAYKARA, Hüseyin		1970	Türkiye ve Rusya Ankara
1933	"Milli Azerbaycan'ın 15 Yılı" Azerbaycan Yurt Bilgisi , sayı:2	1987 ÖDER, Kerim	Rusya Tarihi Ankara
BALA, M.		1982	Azerbaycan İstanbul
1938	Milli Azerbaycan Hareketi Berlin	1986 ÖKE, M.Kemal	Ermeni Meselesi İstanbul
	" Bakü " Maddesi İslam Ansiklopedisi, VII	1993 SARAY, Mehmet	Azerbaycan Türkleri Tarihi İstanbul
	" Kuba " Maddesi İslam Ansiklopedisi, VI	1975	Rusya'nın Türk İllerine Yayılması İstanbul
BAYUR, Y.H.		1990	Atatürk'ün Sovyet Politikası İstanbul
1983	Türk İnkılap Tarihi C.I, Ankara	SÜMER, Faruk	
CAFEROĞLU, Ahmet			
	Hareketleri" Türk Kültürü , No: 18		
1964	"Azerbaycan'da Muarif	1957	"Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", Belleten , sayı: 83
DEVLET, N.		SÜMBÜL, Tahir	
1985	Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917) , Ankara	1990	Azerbaycan Dosyası Ankara
GÖKALP, Ziya		1981	Bugünkü Türk İli TÜRKİSTAN ve Yakın Tarihi - İstanbul
1976	Türkçülüğün Esasları İstanbul		
KAFESOĞLU, İbrahim		1933	"Azerbaycan Etnografyasına Dair" Azerbaycan Yurt Bilgisi , sayı: 150
1984	Türk Milli Kültürü İstanbul	1981	Umumi Türk Tarihine Giriş İstanbul
KÖYMEN, M.A.			